

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN
İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLAR”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Sevda Əliyeva Elsevər

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN
İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLAR”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401-Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Qrup: 806

Magistrant

Sevda Əliyeva Elsevər

_____ **imza**

Elmi rəhbər i.e.n., dos. Hüseyinov Adil

Şeyruz

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Sevda Əliyeva Elsevərand içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri və onun həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: 2019-cu ilin sonlarına doğru bütün dünyada müşahidə olunan və milyonlarla insanın sağlamlığının risk altında olduğu Covid-19 epidemiyası 2022-ci ilin olmasına baxmayaraq sürətlə yayılmağa davam edir.

Tədqiqatın məqsədi: Koronavirus pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri və onun həlli yollarının təşkilinin effektivliyinin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Araşdırmada bir sıra metodlardan istifadə ediləcəkdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Müqayisə üsulu

Ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. Bu metodla biz Azərbaycan xidmət istehsal müəssisələrinin muhasibat uçotu ilə digər sahələrin muhasibat uçotu müqayisəli şəkildə araşdıracağıq.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövrü mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Dünya dövlətlərinin Statistika göstəriciləri(IMF),Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları , Mərkəzi Bankın və həmçinin başqa dövlət qurumlarının statistik və hesabat məlumatları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 pandemiyası yeni bir məhfum olduğundan onun dünya iqtisadiyyatına təsiri az araşdırılmış və onun araşdırılması ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici ədəbiyyatlar azdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Covid 19 pandemiyası 2020-ci ildən ölkəmizdə meydana çıxmağa başladı. Bu baxımdan bu sahə ilə bağlı daha əvvəl tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Qazanılmış nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən, konkret cəmləşdirilmələrdən Azərbaycanda sonrakı iqtisadi yeniliklərin sistemləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsi, muhasibat uçotunun yeni şərtlər əsasında tədqiqi zamanı istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Koronavirus, İqtisadiyyat, Maliyyə.

THE EFFECT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIA ON THE ECONOMY OF THE WORLD AND ITS SOLUTIONS

SUMMARY

The actuality of the subject: Towards the end of 2019, the Covid-19 epidemic, which is observed around the world and endangers the health of millions of people, continues to spread rapidly, despite the fact that it is 2022.

Purpose and tasks of the research: The impact of the coronavirus pandemic on the world economy and the identification of opportunities to increase the effectiveness of the organization of its solutions.

Used research methods: A number of methods will be used in the study. These are:

Method of comparison

It is one of the most widely used methods. In this method, we will compare the accounting of Azerbaijani service enterprises with the accounting of other areas.

The information base of the research: Both local and foreign literature, electronic resources, periodical sources were used in the dissertation. Statistical Indicators of the World (IMF), decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, statistical and reporting information of the Central Bank and other government agencies.

Restrictions of research: Because the Covid 19 pandemic is a new concept, its impact on the world economy has been little studied, and there is little literature on its study, both local and foreign.

The novelty and practical results of investigation: The Covid 19 pandemic began to appear in our country in 2020. In this regard, almost no research has been conducted in this area before.

Scientific-practical significance of results: The acquired theoretical and practical provisions, proposals, concrete concentrations can be used in the systematization and implementation of further economic innovations in Azerbaijan, in the study of accounting on the basis of new conditions.

Keywords: Coronavirus, Economics, Finance.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

QİÇS

Qazanılmış İmmun Çatışmazlıq Sindromu

SARS

Severe Acute Respiratory Syndrome

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ ONUN YARATDIĞI TƏSİRLƏR	13
1.1. Covid-19 virusunun pandemiyaya çevrilməsi və dünyada yayılması	13
1.2. Dünyada koronavirus pandemiyasının vəziyyəti və proqnozlar.....	21
1.3. Koronavirus pandemiyasına qarşı alınan tədbirlər kompleksi.....	24
II FƏSİL. PANDEMIYA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADI MƏNZƏRƏNİN ÜMUMİ ASPEKTLƏRİ	32
2.1. Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq maliyyə bazarının itkiləri	32
2.2. Pandemiya şəraitində İEÖ və İEOÖ-lərin iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər.....	36
2.3. Pandemiyanın qlobal iqtisadiyyatdakı yaratdığı problemlər və onların həlli yolları.....	55
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADIYYATINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	62
3.1. COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti	62
3.2. Azərbaycanda koronavirus pandemiyasına qarşı alınan iqtisadi tədbirlər.....	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76
Cədvəllərin siyahısı	81
Şəkillərin siyahısı	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 2019-cu ilin sonlarına doğru bütün dünyada müşahidə olunan və milyonlarla insanın sağlamlığının risk altında olduğu Covid-19 epidemiyası 2022-ci ilin olmasına baxmayaraq sürətlə yayılmağa davam edir.

Covid-19 bəşəriyyətin qarşılaşdığı ilk epidemiya deyil. Cəmiyyətlərin tarixi boyunca çiçək, vəba, vəba, dang qızdırması, QIÇS, qrip, ağır kəskin respirator sindrom (SARS), Ebola, qrip kimi bir çox pandemiya prosesləri olmuşdur. Pandemiya prosesinin əsas xüsusiyyətləri geniş coğrafi yayılma, xəstəliyin hərəkəti, şiddəti, yüksək hücum dərəcələri və püskürmə, aşağı əhalinin toxunulmazlığı və yüksək yoluxuculuqdur. Pandemiya prosesinin insan sağlamlığına mənfi təsirləri ilə yanaşı, iqtisadi, sosial-sinfi, siyasi və mədəni sahədə mənfi təsirləri olduğu görülür.

Andrew Nikiforukun (1991) “Qiyamətin Dördüncü Süvarisi” olaraq xarakterizə etdiyi epidemiyaların və yoluxucu xəstəliklərin bir çox mədəniyyətin məhv edilməsində, iqtisadi və sosial quruluşun dəyişməsində, müharibələrin itirilməsində və s. hətta dövlətlərin sonu.

Qloballaşma prosesinin mühüm nəticələrindən biri də kapitalist istehsal üsulunda yer və zaman baxımından bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Yeni istehsal üsulunun ən əsas müəyyənədiçi xüsusiyyəti onun bütün dünyada hegemonluq yaratmaq üçün lazımi kommunikasiya, texnologiya və bazar şəbəkəsinə malik olmasıdır. Əməyin yüksək mobilliyi, qlobal miqyasda inteqrasiya olunmuş istehsal və geniş yayılmış istehlak şəbəkəsi dünyanın bir ucunda, Çinin Uhan şəhərində baş vermiş epidemiyanın bütün dünyaya yayılmasına imkan verdi. Ölkələr əvvəlcə sərhədlərini bağlasalar və nəqliyyat imkanlarını məhdudlaşdırsalar da, epidemiyanın yayılmasının qarşısını ala bilmədilər. Bu vəziyyətin əsas səbəbi iqtisadiyyatın qloballaşmasıdır. Əslində, nəqliyyat imkanları sayəsində dünyanın istənilən nöqtəsinə rahatlıqla həyata keçirilə bilən səyahət (iş və ya turizm) bir şəkildə məhdudlaşdırıla bilər, lakin istehsal prosesini məhdudlaşdırmaq və ya dayandırmaq mümkün deyil. bir dəfə. Sərhədlərin bağlanmasına baxmayaraq, Covid-19 epidemiyası qısa müddət ərzində, bütün dünyanı əhatə etdi.

Covid-19 epidemiyası ən çox ölkələrin səhiyyə sistemlərinə mənfi təsir göstərib və təsir etməkdə davam edir. Görünür ki, bir çox ölkələr pandemiya prosesinə hazırlıqsız və mövcud potensial çatışmazlıqları ilə tutulub. Kandel və digərləri, 182 ölkənin imkanlarını 5 indeks üzrə araşdırıb: (1) qarşısının alınması, (2) aşkarlama, (3) reaksiya, (4) aktivləşdirmə funksiyası və (5) əməliyyata hazırlıq, burada Ölkələrin 28%-i müqayisə edilib: 43%-i 1 və ya 2-ci səviyyələrdə profilaktika qabiliyyətinə, 33%-i 1 və ya 2-ci səviyyədə cavab vermək qabiliyyətinə malikdir, 43%-i 4 və 5-ci səviyyələrdə əməliyyat qabiliyyətinə malikdir, 24%-i yoluxucu xəstəliklərin yayılması da daxil olmaqla, nəticəyə gəlirlər. ictimai sağlamlıq riskləri və hadisələri üçün effektiv asanlaşdırıcı funksiyaya malik olmadığını. Covid-19 pandemiya prosesinin ən sıx olduğu ölkələrdən biri olan İtaliyada reanimasiya şöbələrinin sayı 100 min əhali üçün 12,5% təşkil edir və bu nisbət Avropa ortalamasının üstündədir. Həkim sıxlığı baxımından hələ də 100 min nəfərə 400 həkim sayı ilə Avropa ortalamasının üstündədir.

Verelts və digərləri, araşdırmalarında, İtaliyada hadisələrin sayının sürətlə artmağa başladığı günlərdə İtaliya səhiyyə sistemində (həkimlərin və reanimasiya şöbələrinin sayı) təzyiqli səkkiz dəfə çox idi. Martın 11-nə nisbətən İspaniyada 7 dəfə çox olduğu halda belə nəticəyə gəlindi ki, bu iki ölkəni müvafiq olaraq Hollandiya, Fransa, İsveçrə, Böyük Britaniya və Belçika izləyir. Bildirilir ki, hadisələrin baş verdiyi dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) təqribən 792,417 xəstəxana çarpayısı var idi, onlardan 97,776-sı reanimasiya şöbələri (ICU) idi və doluluq nisbəti 65% idi. ABŞ-da hallar ilk dəfə görüldüyü zaman edilən təxminlərdə, epidemiyanın pik dövrlərində ağır xəstələrin ehtiyacları səbəbindən YBÜ çarpayılarının həddindən artıq yüklənəcəyi vurğulanır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) ölkələrin bu cür problemlərlə üzləşəcəyini bəyan edib. ÜST-nin 2020-ci ilin aprel ayında dərc etdiyi hesabatda səhiyyə sistemlərində risk kimi müəyyən edilən sahələr; səhiyyə sisteminin funksiyaları və tutumu (Covid-19 istisna olmaqla xəstənin qəbulu və buraxılması), reanimasiya şöbəsi və çarpayılı tutumu, fərdi qoruyucu vasitələrin ehtiyatı, tibb işçilərinin sayı, yeni şübhəli halların diaqnostika və sınaq dərəcələri, halların təcrid edilməsi, aşkarlanması və karantin

əlaqə proseslərinin sayı şübhəli halları araşdırmaq üçün ictimai səhiyyə cavab qruplarının sayıdır.

Bu araşdırmanın məqsədi texnologiya səviyyəsinə, tibbdə irəliləyişlərə və 21-ci əsrdə dünyada iqtisadi gücə baxmayaraq, dünyanı hər cəhətdən mənfi təsir edən Covid-19-un iqtisadi təsirlərini və həyata keçirilən iqtisadi tədbirləri ortaya çıxarmaqdır. Bütün bu deyilənlərdə tədqiqat işinin aktuallığını artırır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə: Problemin qoyuluş ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, ilk öncə pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri və onun həlli yollarının mövcud vəziyyətini gözdən keçirmək zəruridir. Daha sonra Covid 19 pandemiyası zamanı iqtisadi sahədə hansı çətinliklər yaratması ilə bağlı araşdırmalar aparmaq zəruridir. Covid -19 pandemiyası yeni meydana çıxdığı üçün bu sahədə daha əvvəl araşdırma və tədqiqatlar aparılması hallarına rast gəlinmir. Buna baxmayaraq Covid - 19 pandemiyası halı özlüyündə böhran hallarına aid olan xüsusiyyətləri əks etdirdiyindən böhran zamanı dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsir və onun həlli yollarının təşkili zamanı görülən işləri burda bir nümunə kimi istifadə etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Koronavirus pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri və onun həlli yollarının təşkilinin effektivliyinin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsidir. Bundan irəli gələrək tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı *vəzifələrin* həyata keçirilməsi diqqətə alınmışdır:

- Covid-19 virusunun pandemiya çevrilməsi və dünyada yayılmasını araşdırmaq;
- Dünyada koronavirus pandemiyasının vəziyyəti və proqnozlarını tədqiq etmək;
- Koronavirus pandemiyasına qarşı alınan tədbirlər kompleksini təhlil etmək;
- Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq maliyyə bazarlarının itkilərini müəyyənləşdirmək;
- Pandemiya şəraitində İEÖ və İEOÖ-lərin iqtisadiyyatlarındakı dəyişiklikləri təhlilini aparmaq;
- Pandemiyanın qlobal iqtisadiyyatda yaratdığı problemlər və onların həlli

yollarını müəyyənləşdirmək;

- COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətini öyrənmək;

- Azərbaycanda koronavirus pandemiyasına qarşı alınan iqtisadi tədbirləri təhlil edib öyrənmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: pandemiya dövründə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatıdır.

Tədqiqat metodları: Araşdırmada bir sıra metodlardan istifadə ediləcəkdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Müqayisə üsulu

Çox istifadə olunan üsullardan biridir. Bu metodla biz Azərbaycan xidmət istehsal müəssisələrinin muhasibat uçotu ilə digər sahələrin muhasibat uçotu müqayisəli şəkildə araşdıracağıq

Analiz və Sintez

Analiz, obyektin tərkib hissələrinə ayrılması prosesinə əsaslanan bir metoddur. Tədqiqat işində analiz metodundan istifadə edərkən, tədqiq edilən obyekt fikrən hissələrə bölünür, yəni onun hansı hissələrdən təşkil olunduğu, onun xüsusiyyət və əlamətləri izah edilir.

Sintez analiz nəticəsində əldə edilmiş hissələrin bir tamlıqda birləşdirilməsidir. Sintezin tətbiq edilməsi nəticəsində analizin istifadə edilməsi ilə alınmış biliklərin vahid sistemə birləşdirilməsi baş verir. Elmi yaradıcılıqda analiz və sintez metodları bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və araşdırılan obyektin xüsusiyyətlərindən və araşdırma məqsədindən asılı olaraq müxtəlif formaları qəbul edə bilər. Bu baxımdan tədqiqat işində biz istehsal sferasının muhasibat uçotunu ayrılıqda analiz edəcəyik və sonda sintez metodu vasitəsi ilə birləşdirib vahid şəkildə verəcəyik və kompleks şəkildə araşdıracağıq.

İnduksiya və deduksiya:

İnduksiya - nəticə, “xüsusidən” “ümumiyyə” doğru mühakimədir. Faktlardan bəzi ümumi fərziyələrin çıxarılmasıdır. Deduksiya metodu mühakimə prosesində ümumi müddəalardan xüsusi nəticənin alınmasına əsaslanır. Belə ki, tədqiqat işində

bu metoddan istifadə edərkən mühasibat uçotunu xüsusi səviyyədə istehsal proseslərində həm umumidən xususiyyə olaraq əlamətlərin həm də xüsusi spesifik istiqamətlərini araşdıracağıq.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövri mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Dünya dövlətlərinin Statistika göstəriciləri(IMF),Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları , Mərkəzi Bankın və həmçinin başqa dövlət qurumlarının statistik və hesabat məlumatları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 pandemiyası yeni bir məhfum olduğundan onun dünya iqtisadiyyatına təsiri az araşdırılmış və onun araşdırılması ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici ədəbiyyatlar azdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Covid 19 pandemiyası 2020-ci ildən ölkəmizdə meydana çıxmağa başladı. Bu baxımdan bu sahə ilə bağlı daha əvvəl tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Qazanılmış nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən, konkret cəmləşdirilmələrdən Azərbaycanda sonrakı iqtisadi yeniliklərin sistemləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsi, mühasibat uçotunun yeni şərtlər əsasında tədqiqi zamanı istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ ONUN YARATDIĞI TƏSİRLƏR

1.1. Covid-19 virusunun pandemiyaya çevrilməsi və dünyada yayılması

Bəşəriyyət tarixi müxtəlif dövrlərdə bütün cəmiyyətlərə təsir edən böyük qırılmaların şahidi olmuşdur. Bu tarixi qırılma prosesləri isə böyük dalğalar yaradıb və cəmiyyətləri müxtəlif axtarışlara sürükləyib. Əslində bu axtarışların gətirdiyi yeniliklər müxtəlif yollarla da olsa bütün cəmiyyətlərə təsir etmiş, onlara dəyişmə və çevirmə təcrübələri yaşatmışdır. Tarixdəki böyük qırılmalar və çevirmələr araşdırıldıqda ən mühüm səbəbin bütövlükdə bəşəriyyətin yaşadığı böyük çöküşlər və böhranlar olduğu görülməkdir. Ədəbiyyatda deyildiyi kimi, COVID-19 epidemiyasının yaratdığı pandemiya vəziyyəti dünya miqyasında yaşanan məhz belə bir böhrandır. Ona görə də dünyanın bütövlükdə yaşamağa başladığı bu dövr tarixin fərqli şəkildə qurulduğu və ya yazıldığı bir dövrü təmsil edir. Çünki epidemiyalar bəşər tarixinə dərinlən təsir edən, siyasi və ictimai həyatı formalaşdıran hadisələrdir. Onlar çox vaxt dövlətlərə müharibələrdən daha çox itki verirdilər. Qəfil ölümlərə səbəb olduqları üçün yüksək dağıdıcı gücə malikdirlər. Bundan əlavə, ani və böyük əhali itkilərinə səbəb olduqları üçün gündəlik həyatın pozulması, kənd təsərrüfatı həmçinin digər istehsal fəaliyyətlərinin dayandırılması, ticarət həyatının itirilməsi kimi bir çox mənfi təsirlərə malikdir. Yaşadığımız dövr elə bir ruha malikdir ki, böyük risklərlə yanaşı, böyük imkanlar da mövcuddur. Bu risklərdən bəlkə də ən təhlükəlisi sürətlə və effektiv şəkildə yayılan həmçinin bütün dünyaya təsir edə bilən epidemik xəstəliklərdir. Qloballaşma prosesinin zamana və məkana sürətləndirici və daraldıcı təsirləri bütün cəmiyyətlərə müsbət irəliləyişlər daşımaqla yanaşı, mənfi hadisələrin də eyni sürətlə yayılmasına zəmin yaradır. Turnerin (Turner B.S. 2011: p.253), qeyd etdiyi kimi, “Ənənəvi cəmiyyətlərdə xəstəliklər nisbətən yerli səviyyədə müəyyən yaşayış sahələri ilə məhdudlaşdırıla bilsə də, dünyada mövcud olduğu kimi xəstəlikləri məhdud bir ərazidə məhdudlaşdırmaq və təcrid etmək çətinləşib. bugünkü cəmiyyətlərdə alış-veriş sistemi vasitəsilə qloballaşır.” Ona görə də dünya epidemiyalar baxımından əsas risk zonasına çevrilir və epidemiyalar qorxu tunelləri

yaradaraq təhlükəsizlik hissini məhv edir.

İlk dəfə 2019-cu ilin sonlarında Çinin Wuhan şəhərində aşkar edilən yeni növ Koronavirus, kəşf edildiyi gündən bütün dünyaya yayılaraq 2019-2020-ci illərdə COVID-19 pandemiyasına səbəb olub. COVID-19 virusu yarandığı gündən yayıldığı bütün ölkələrdə sosial təbəqəsindən asılı olmayaraq hər kəsin sağlamlıq və sağlamlıq sistemini təhdid edib. Bu, təkcə insan sağlamlığı və sağlamlıq sistemlərini təhdid etməklə kifayətlənmədi, həm də sosial həyatı təşkil edən bütün nizamları sarsıtdı. Yaşanmağa başlayan sarsıntılar sosial nizamlarda əhəmiyyətli qırılmalara işarə edən inkişafalara səbəb oldu. Bu kontekstdə aparılan müzakirələrə əsasən demək olar ki, COVID-19-dan sonrakı dövrlə bağlı üç əsas proqnoz ön plana çıxır:

Birincisi, “epidemiya təkcə səhiyyə sisteminə deyil, bütün aspektlərə təsir edəcək” proqnozudur;

İkincisi, “epidemiya sonra heç nə əvvəlki kimi olmayacaq” iddiasıdır;

Üçüncüsü, “yeni normallarla yaşamağa davam edəcəyik” qiymətləndirməsidir.

Bu proqnozların gətirəcəyi yeni axtarışlarla birlikdə bir çox məsələlərin sorğulanması və sorğulanması nəticəsində çox şeylərin dəyişəcəyi göz qabağındadır. Sorğular; iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi, siyasi, səhiyyə və təhsil sistemləri, dini həyat, ailə quruluşu, mədəni kimlik problemləri, beynəlxalq əlaqələr və texnoloji/rəqəmsal həyat kimi təsirli həyat komponentləri və ölçüləri yaşadığımız dövrün. Çünki epidemiya qeyd etdiyimiz bütün bu həyat ölçüləri üzərində az-çox təsirli olub və olmaqda davam edir. COVID-19 epidemiyasının çoxölçülü sosiologiyasını və yeni normal məsələni araşdırmaq məqsədi daşıyan bu araşdırmada epidemiyanın təsiri ilə bağlı erkən qiymətləndirmələr və müzakirələr aparılacaq. Epidemiyanın yaratdığı çoxölçülü pandemiyanın sosiologiyasının başlıqları sağlamlıq və xəstəlik sistemləri, sosioloji, psixososioloji, siyasi və beynəlxalq həyatın sahəsi, iqtisadi nizam və təhsil sistemləridir. Bu mövzulardakı inkişaf və cari qarşılıqlı əlaqələr “yeni normal”ın konseptuallaşdırılması ilə bağlı olacaq və sosioloji təxəyyül nöqtəyi-nəzərindən şərh olunacaq. Məlum olduğu kimi, sosiologiya lap əvvəldən normal anlayışını dəyişmə və nisbilik yolu ilə müəyyən etməyə çalışmışdır. Yeni normal konseptuallaşdırma ətrafında müzakirələri

dəyişiklikdən və relativizmdən bir şey hesab edə bilmərik.

Məlum faktdır ki, COVID-19 epidemiyası bütün dünyada sosial həyata müəyyən təsirlər göstərib. Xəstəliyin qəti həllini ifadə edən peyvəndlər, dərmanlar və müalicə üsulları hələ hazırlanmadığı üçün həyatın davamı kimi “yeni normallar” xatırlanmağa başlayıb. Bu konsepsiya yeniliyi gündəmə gətirilərək dövriyyəyə buraxıldı. Ancaq son dövrlərə nəzər saldıqda bu anlayışın çox da yeni olmadığı görülməkdir. Dəyişiklik dinamikasının dünya miqyasında daha da sürətləndiyi son iki əsrdə deyə bilərik ki, insan həyatı əslində yeni normalara öyrəşməklə keçib. Məsələn, müharibələrlə yaşamağa alışmaq, maşınlarla yaşamağa alışmaq, yüksək inflyasiya ilə yaşamağa alışmaq, fəlakətlərlə yaşamağa, texnologiya/süni intellektlə yaşamağa alışmaq. Bu məqamda müzakirə yaratmaq qabiliyyətinə malik olan bir çox suallar zehinləri əhatə edir. Epidemiyaların yaratdığı təhlükəni aradan qaldırmaq üçün epidemiyalara qarşı tədbirlərlə yaşamağa alışmaq belə deyilmi? Yeni normal qarşıya çıxan riskləri neytrallaşdırmaq və geniş təsir göstərmək üsuludurmu? Yeni normal təbiətə və insan təbiətinə vəhşicəsinə hücum edən və hücumlardan sonra pisləşən meylin yaratdığı riskləri minimuma endirmək, qanuniləşdirmək və onlara uyğunlaşma strategiyası ola bilərmi? Yeni normal konseptuallaşdırma ilə risk cəmiyyətinin konseptuallaşması arasında simbiotik əlaqə varmı? Yoxsa yeni normal insanların risklər dünyasında nəfəs alması üçün yeni bir məkan açmaq cəhdidir, yoxsa mübarizə strategiyası? Nəhayət, köhnə normal vəziyyətə qayıtmaq mümkün olacaqmı? Beynimizdə rus ruleti oynamaq kimi suallar öz cavabını gözləyir. Bu sualları və daha çox dəyişənləri nəzərə alaraq, biz COVID-19-un sosial həyata təsirlərini sosiologiya baxımından müzakirə etməyə və gələcək üçün ipuçlarını tutmağa çalışacağıq.

2019-cu ilin sonunda Çində ortaya çıxan və bütün dünyanı tüğyan edən COVID-19 virusu bir çox sahədə özünü hiss etdirdi və ilk növbədə səhiyyə sistemlərinə dərinlən təsir etdi. Xüsusilə səhiyyə sahəsində özəl sektorun təsirli olduğu Avropa Birliyinin aparıcı ölkələri və ABŞ-ın səhiyyə sistemləri epidemiya qarşısında dağılmış bir görünüş nümayiş etdirir. Yəni bu ölkələrin səhiyyə sistemləri epidemiyanın yaratdığı böhranın öhdəsindən gələ bilmir. Bu səbəbdən bu ölkələrdə

epidemiyanın mənfi təsirləri çox ciddi səviyyədə yaşanır. Yaxşı, dünya miqyasında inkişaf indeksi və iqtisadiyyatlarının böyüklüyü ilə tərs mütənəşib olan bu nəticənin səbəbləri nədir? Bu ölkələrdə səhiyyə xidmətlərinin böyük hissəsi özəl sektor vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün özəl sektor gəlir gətirməyən sahələrə investisiya qoymaqdan çəkinib. Buna görə də, ətraf mühitin çirklənməsi, epidemiya xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsulları, səhiyyə xidmətlərinin geniş spektrini əhatə edən effektiv peyvənd kimi bəzi sağlamlıq ehtiyacları gəlirli olmadığından özəl sektor investisiya qoymur və bu xidmətlər ödənilmir. Səhiyyə sahəsində bu xidmətlər dövlət sektoru tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkələrdə səhiyyə sistemləri ilə bağlı ictimai məkanın daralması ilə sözügedən xidmət sahələrinə adekvat maliyyə ayrılır. Təbii ki, bu vəziyyət epidemiyanın öhdəsindən gəlmək üçün ictimai potensialın yetərli olmamasına gətirib çıxarır. Xüsusilə ABŞ-ın səhiyyə sistemindəki böyük bərabərsizlik də buna əlavə olunduqda epidemiya ilə mübarizədə uğursuzluq qaçılmaz olur. Bu quruluş epidemiya kimi ümumi xəstəliklərdə ciddi şəkildə qeyri-kafi olur və cəmiyyətdə böyük depressiya və etirazlara səbəb olur. Menecerlər isə böyük dilemmalarla üzləşir və sistemli olmayan işlərə üz tuturlar. Məsələn, ABŞ prezidenti Donald Tramp COVID-19 testini pulsuz təklif etməyə başlayıb, lakin test müsbət olanların sığortası olmadığı halda müalicə prosesi çox baha başa gəldiyi üçün problem həllini tapmayıb. Fransa, İngiltərə, İspaniya, İtaliya kimi aparıcı Avropa ölkələrinin səhiyyə sistemlərində də oxşar problemlərin yaşandığı görünür. Səhiyyə sistemlərindəki bu problemlər pandemiya dövründə bütün cəmiyyətə mənfi təsir göstərsə də, daha çox yaşlılar, yoxsullar, tibbi sığortası olmayanlar və immiqrantlar kimi imkansız qrupları əhatə edir. Sağlamlıq və xəstəliklə bağlı araşdırmalara əsasən müxtəlif sosial siniflərdən olan fərdlər ölüm nisbətərində fərqlənir və sosial siniflər müxtəlif risk faktorlarına məruz qalırlar (Calnan M., Johnson B. 2015: p.55).

Sosioloji perspektiv cəmiyyətin belə bir inkişafdən necə təsirləndiyini qiymətləndirərkən bütün amilləri nəzərə alan yanaşmaya əsaslanır. Bu kontekstdə bütövlükdə cəmiyyətin və onu formalaşdıran sosial quruluşun necə təsirlənəcəyinə də diqqət yetirir. Sosioloji təxəyyül əsasında bir yanaşma ilə epidemiyanın

cəmiyyətə təsirlərini əks etdirmək üçün güzgü tutulduqda bəzi səhnələrin dərhal əks olunduğu görünəcək. Cəmiyyətin mexaniki bir varlıq olmadığı sosiologiyanın əsas biliyidir. Cəmiyyət də insanlar kimi sərt və gözlənilməz inkişaflardan təsirlənərək dəyişən və dəyişən bir quruluşa malikdir. Başqa sözlə desək, cəmiyyət gözlənilməz və ya ani bir qüvvə ilə qarşılaşdıqda, insan fiziologiyası kimi dəyişiklik yaşamağa məhkumdur. Bundan əlavə, o, özünü doğrultmaq üçün bir yol tapmaq refleksinə və qabiliyyətinə malikdir. Əgər sosial həyatda genişmiqyaslı transformasiya dalğası baş verərsə, bəşəriyyət üçün bir çox yeniliklərlə yanaşı, ciddi sosial xəstəliklər və zəifliklər də baş verə bilər. Müasirlik bəşər tarixində ən mühüm transformasiyalardan biri kimi sivilizasiya tarixinin səhifələrində öz yerini tutan genişmiqyaslı dəyişikliklərin paradigmasıdır. Modernləşmə prosesinin gətirdiyi arasında; Bəşəriyyət üçün rifah və inkişafın çox mühüm göstəriciləri ilə yanaşı, çox ciddi zəifliklər və patologiyalar da mövcuddur. O qədər ki, sözügedən patologiya və zəifliklər yaşadığımız dünyanı risk atmosferinə çevirib.

Müasirləşmə prosesinin fərqli bir mərhələsini təmsil edən yaşadığımız zaman dövrünün dəyişənləri sosial dünyanı bir çox risklərə məruz qoyur. Müasir mərhələdə sosial həyatda qeyri-müəyyənlik və idarə olunmazlıq məsələləri insanı çətin və həlli çətin problemlər qarşısında qoyur. Ulrik Bek, Frank Furedi və Entoni Giddens bu vəziyyəti “risk” anlayışı ilə izah etmişlər. Bek bildirir ki, “müasirliyin aşıldığını iddia edənlərə qarşı çıxmaqla müasirliyin yeni mərhələsinə qədəm qoyuldu”. Onun fikrincə, “klassik sənaye cəmiyyəti öz yerini riskli cəmiyyətə verir və risk global nizamın müəyyənəddici xüsusiyyətidir”. Bek iki növ riski qeyd edir. Bunlar “təbii risklər və istehsal edilmiş risklərdir. Zəlzələ, vulkan püskürməsi və s. kimi təbii risklər. bu kimi risklər. İstehsal riskləri isə insanın təbiətə hökmranlıq etmə prosesində istifadə etdiyi texnologiyalar səbəbindən yaranan risklərdir”. Bu prosesdə risklərin təsir dairəsinin genişləndiyini vurğulayan Bek “risk cəmiyyəti dünya risk cəmiyyətidir və bu mərhələdə riskləri istisna etmək mümkün görünmür” deyir. Yaşadığımız dövrü anlamaq üçün risk anlayışına diqqət yetirən başqa bir ad da Furedi. Furedi (2001) “Qorxu mədəniyyəti” adlı araşdırmasında bu dövrdə geniş yayılan qorxu mədəniyyətinin ən narahatedici nəticələrindən birinin insan

münasibətlərinin risk çərçivəsinə salınması olduğunu və insanların indi bu mövzuya yaxınlaşdığını bildirir. əlaqələri daha sıx bir risk həssaslığı ilə. Giddens (2010) isə iddia edir ki, qloballaşmanın yayıcı və gücləndirici təsiri risklərin yaratdığı təhlükələri daha aydın göstərir, lakin yaranan təbii riskləri və təhlükələri kompensasiya etmək mümkündür. Bütün bu qiymətləndirmələr göstərir ki, risklərin yaratdığı problem sahələri bütün fərdləri və cəmiyyətləri heç bir şəkildə immunizasiya edə bilməyəcəkləri, qabaqcadan görə bilməyəcəkləri və nəzarət edə bilməyəcəkləri risk atmosferinə sürükləyir. Son yarım əsr risk cəmiyyəti kontekstində araşdırıldığında bir çox mövzu ilə yanaşı xəstəliklərin, xüsusilə də epidemiyaların əhəmiyyətli yer tutduğu görülməkdir.

Epidemiyanın son həlqəsi olan COVID-19 virusu daşdığı risklərə görə cəmiyyəti və gündəlik həyatı təhdid edən mühit yaradır. Gündəlik həyatda daşdığı riskin əkslərinə baxdığımızda həm ortaya çıxan, həm də ehtimal olunan vəziyyətlərlə qarşılaşırıq. Artıq sosial həyata böyük təsir göstərən COVID-19 epidemiyası sosial yaddaşımızda da böyük çatlara səbəb olur. Çünki epidemiyanın yaratdığı atmosferdə insanlar bir tərəfdən yaşadıkları ilə üz-üzə gələrək reallıq dünyasını dərk etməyə çalışır, digər tərəfdən də sanki simulyasiyadaymış kimi sehrli mühiti tərənnüm edir. Bu parçalanmanın yaratdığı ziddiyyətlər dünyasında çoxumuz bu vəziyyətin müvəqqəti olduğunu nəzərə alaraq epidemiyadan əvvəl əldə etdiyimiz standartları və statusumuzu itirməməyə ümid edirik. “Evdə qal” ritorikası ilə evdə qalma vəziyyəti, fiziki məsafə saxlamaq intizamı, maska taxmaq məcburiyyəti, dezinfeksiya və gigiyena vəsvəsələri, komendant saati, bazarların bağlanması, təchizatda yaşanan problemlər, bir sözlə, sosial həyatın kinoya sığdırılacaq qədər kiçilməsinə səbəb olan yavaşlama cəmiyyəti dərinə sarsıdır. Əgər karantin uzun müddət davam edərsə, məişət şəraitində gözlənilməz xoşagəlməz hadisələr baş verə bilər. Məsələn, uzun müddət eyni və dar bir məkanda birlikdə olmanın yaratdığı depressiyalar nəticəsində ailə üzvləri bir-birləri ilə üz-üzə gələ bilər, məişət zorakılığı öz üzünü göstərə bilər. Fərdi həyatın tərənnüm edildiyi, fərdi həyata hər cür zəmin hazırlandığı bir dövrdə dar bir məkanda uzun müddət davam edən kollektiv həyat, ailə üzvlərinin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi çətinliklər yarada bilər.

Sosioloji kainatda güzgünü müxtəlif istiqamətlərdə tutduqda başqa mənzərələri də görmək imkanı yaranır. Məsələn, qloballaşma dövrünün gətirdiyi zaman-məkan sıxılmasından yorulan insan, bəlkə də həyatın yavaşlamasını arzulayır. Bu məqamda Cənubi Koreyalı mədəniyyət nəzəriyyəçisi Byung Chul Hanın (2015) “Yorğunluq Cəmiyyəti” adlı əsərindəki tezisini xatırlatmaq yerinə düşər: “Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, düşmənin mənfi cəhətlərinə əsaslanan immunoloji paradigma zamanədən kənardadır. Tarix”. Han öz əsərində “Bugünkü təhlükələr düşmənin mənfiyindən deyil, həddindən artıq performans, həddindən artıq istehsal və həddindən artıq ünsiyyət kimi ifadə edilən müsbətliyin həddindən artıq olmasından irəli gəlir. Başqaları tərəfindən əzilmə, depressiyaya düşmə və istismara məruz qalmaq könüllü özünü istismara və özünü optimallaşdırmağa gətirib çıxarır. Performans cəmiyyətində insan hər şeydən əvvəl özünə qarşı mübarizə aparır” fikrini müdafiə edərək, həddindən artıq performans rejiminin və gözləntilərin cəmiyyəti yorduğunu müdafiə edir. “Yavaş şəhər”, “minimal həyat” kimi ifadələrin ucaldığı, zaman-məkan sıxışdırması diskursuna tənqidi yanaşmaların gücləndiyi bir dövrdə sərhədlərin bağlanması kimi üsullarla həyatı yavaşlatmağın da düşünmək imkanı var. və evdə qalmaq yorğunluğa yaxşı gələcək. Yaşadığımız dövrün böyük çətinlikləri ehtiva etdiyini təxmin etməyin bir çox səbəbi var, lakin çətinliklər aradan qaldırıldıqdan sonra bu ehtimal müvəqqətidir və uzunmüddətli həyat fəlsəfəsinə çevrilmə ehtimalı zəifdir.

Buna baxmayaraq, çətin dövrlərin sosioloji mexanizmlərinin müxtəlif fəaliyyətindən irəli gələn yeni və güclü sosial davranışlar da özünü göstərə bilər. Cəmiyyətlər çətin zamanların çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün insanları bir-birinə yaxınlaşdıran həmrəylik, əməkdaşlıq, əməkdaşlıq və etimad kimi sosial enerji imkanları yarada bilər. Məlumdur ki, bu cür sosial enerji konsentrasiyasını həyata keçirən cəmiyyətlər böhranları aradan qaldırmaqda daha uğurlu olurlar.

Epidemiyanın təsiri ilə insanların həmrəylik və əməkdaşlıq şüurunun artması və mədəni həyatın sıxlaşması cəmiyyətlərin epidemiyaya qarşı mübarizəsinə də müsbət təsir göstərəcək. Qlobal səviyyədə baş verən və cəmiyyətləri qorxu tuneline

bağlayan COVID-19 epidemiyası qarşısında cəmiyyətlərin formalaşdıracağı həmrəylik ruhu və iradəsi mübarizədə ən böyük güc olacaq. epidemiya ilə.

Prosesdəki çətinliklərin nəticələri birtərəfli deyil. Birlik və həmrəylik ruhunu gücləndirəcəyi üçün; Gücün fərdi həyata təhdid edici gücü insanların bir-birindən uzaqlaşmasına və hətta kənar münasibət bəsləməsinə də yol açar bilər. Məsələn, yaxın ətrafdakı insanlara yoluxma ehtimalı fərdlərdə güvənsizlik hissini gücləndirərək onlarda stress və panikaya səbəb ola bilər. Odur ki, bu vəziyyət sosial əməkdaşlıq və həmrəylik ruhunu təhlükə altına alaraq insanların bir-birlərinə qarşı təcridedici münasibət bəsləməsinə səbəb ola bilər. Xüsusilə, “sosial təcrid” və “fiziki məsafə intervalı” qaydalarının intizam təsiri fərdlərdə sosial əks-səda doğuran bəzi psixi gərginliklərə səbəb ola bilər. Bu kontekstdə, zərər verəcək və ya zərər görəcəyi düşüncəsi ilə xaric edilən qruplar müəyyən edilərək bəzi etikətləmə prosesləri yaşana bilər. Xüsusilə yaşlılar, xroniki xəstəlikləri olanlar, gənclər və bu kontekstdə sayılan kasıblar xaric ediləcək qruplar kimi önə çıxır. Vəziyyətin həssaslığı baxımından dövlət siyasətinin və cəmiyyəti formalaşdırən aktorların bu prosesdə fəal iştirak etməsi vacibdir. Epidemiya prosesini sadəcə bir sağlamlıq problemi olaraq görə bilmədiyimiz ən mühüm göstəricilərdən biri də yaşana biləcək təcridedici və marginal davranışlardır. Kim olduğumuz və necə olduğumuz, hansı dəyərlərlə yaşadığımız və bizi həyata tutunmağa imkan verəcək güclü mənəvi dünyamızın olub-olmaması ilə bağlı yaşadığımız bu çətin global proses, deyərsən, yer üzündə yaşayanlara çox şey öyrədir.

1.2. Dünyada koronavirus pandemiyasının vəziyyəti və proqnozlar

Görünür ki, COVID-19 epidemiyası həm dünyada baş verən çirklənmə, həm də epidemiya haqqında məlumatların yayılma sürəti baxımından tarixdə yaşanan epidemiyaları üstələyir. Fərqi yaradan ən mühüm amil texnologiya səviyyəsidir. Xüsusilə kütləvi kommunikasiya, informasiya və nəqliyyat texnologiyalarının inkişafı bu sahədəki vasitələri təkmilləşdirib. Bu vasitələr vasitəsilə COVID-19 qısa müddətdə dünyaya təsir göstərə bildi. Bu prosesdə məhəllələrin, kəndlərin, şəhərlərin və ölkələrin karantinə alınması və onlardan kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılan məlumatlar qlobal səviyyədə çaxnaşma dalğası yaratdı. Məlumatın yayılmasına paralel olaraq panika dalğası sürətlə dünyanı bürüdü. Çaxnaşma dalğası təbii olaraq insanlarda anormal davranışlar yaradıb. Bu vəziyyət təkcə bioloji və sosioloji ölçülərdə deyil, psixoloji və davranış ölçülərində də təsirlidir. Epidemiya zamanı travmatik vəziyyətlər, həddindən artıq fobik reaksiyalar, depressiya, çaxnaşma, paranoid əhval-ruhiyyə, eqoizm, aqressivlik, marginallaşma və damğalanma kimi anormal davranışların yaşanması da epidemiyanın psixososial bir proses qurduğunu göstərir. Dünya tarixində baş verən fəvqəladə və gözlənilməz inkişaf araşdırıldığında psixososial kontekstdə özünü göstərən dağıdıcı davranış modellərinin çox da müstəsna olmadığı görülməkdir. Xüsusilə ölümlə təhdid edən epidemiyalar “daxili sürgün” və xaricdən uzaq olmaq kimi təcrid və düşmənçilik münasibətlərinə səbəb olur. Parazit Stress Nəzəriyyəsinə görə, ölüm təhdidlərini ehtiva edən epidemiyalar “introversiya” və özünü sosial baxımdan kənarlaşdırma davranışını artırır (Thornhill R., Corey F. 2014).

Karantin günlərində evdə qalmaq məcburiyyəti də bizə tənhalığın nə qədər travmatik olduğunu göstərdi. Evdə tək qalmağın depressivliyi və ya tək ölmək qorxusu insanlar üzərində dərin və travmatik təsirlər buraxaraq, sıx pandemiya psixologiyası yaradır. Ölüm qorxusu bu pandemiya psixologiyasını gücləndirən ən mühüm duyğudur. Xüsusilə də ölüm riski altında olduqlarını düşünən və özlərini prosesin zəif halqası kimi görən risk qrupunda olanlar, hadisələrin və ölümlərin sayının artması ilə ölümün də yaxınlaşdığını düşünərək narahatlıq səviyyələrini artırır. Risk qrupuna daxil olmayanlar da hadisələrin və ölümlərin sayının artması

və pandemiyanın mənfi təsirlərindən mənfi təsirlənərək anormal davranışlar nümayiş etdirə bilirlər. Başqa sözlə, normal davranış modelləri xaricində həyata keçirdikləri anormal davranışlarla psixoloji problemləri olan fərdlərə çevrilə bilirlər. Məsələn, epidemiyanın yaratdığı mənfi atmosferdə insanlar; əməkdaşlıq, həmrəylik, xeyirxahlıq, tolerantlıq, empatiya, altruizm və sağlam düşüncə kimi müsbət dəyərlərini dayandıra və yalnız öz gələcəklərini düşünən egoist bir varlığa çevrilə bilirlər. Qısa müddətdə bu yeni münasibətlər psixologiyaya çevrilərək virus kimi sürətlə yayılaraq sosial təbəqələrin qıvrımlarında özünə yer tapa bilir. Epidemiyanın təsiri uzun müddət davam etdiyi üçün sözügedən pandemiya psixologiyası kollektiv travmaya çevrilərək insan və sosial psixologiyanın bir çox fəaliyyət mexanizmlərini poza bilər. Ani proseslərin yaratdığı qorxular, xüsusən də ölüm qorxusu birdən-birə dini inancların əhəmiyyətini artırır həmçinin hər bir inkişafa mənəvi mənalar aid edilməyə başlayır. Epidemiyanın yaratdığı qorxu dindarların dindən yapışmasına və dini hissləri ön plana çıxara bilər. Digər tərəfdən, epidemiyanın yaratdığı şok da insanları mənəvi boşluqda qoya bilər. Bu boşluğu doldurmaq üçün insanlar; Eşitdikləri hər şeyə inanmaq, düşünmə gücündən məhrum olmaq, qeyri-real hadisələrə mənə bağlamaq, xurafatlara və paranormal inanclara meyil etmək kimi rəftarlara asanlıqla müraciət edə bilirlər. Qorxu bu cür hisslər, rəftar və davranışlar üçün ən güclü həvəsləndirici amildir. Qorxuya əsaslanan çaxnaşma damğalanma, yağmalama, dəlilik, irrasional davranışlar və özünə zərər vurma kimi ictimai nizamı və şəxsi psixi sağlamlığı təhdid edən konkret davranışlara çevrilə bilər. Bu davranışların konkret nümunələri epidemiyanın təsirli olduğu bütün cəmiyyətlərdə, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətində də görünür.

Pandemiyanın formalaşdırdığı yeni psixososioloji prosesin digər nəticəsi isə istisnadır. Xüsusilə virusa yoluxmuş şəxslərə qarşı ayrı-seçkilik və təcridədi münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi müşahidə edilir. Bu səbəbdən yoluxmuş insanların diqqətsiz nümayişi və ya elan edilməsi yeni təhlükələr gətirir. Bundan əlavə, kütləvi psixologiyada baş verəcək sapmalar epidemiya prosesinin psixososial ölçüsündə diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan başqa bir məsələdir. Bu səbəblərdə karantin günlərində fərdi və cəmiyyət səviyyəsində psixososial rifahın qorunması və

epidemiya prosesinin yaratdığı karantin mühitinin yaratdığı neqativ psixososial vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək üçün strategiyaların işlənilib hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir (Pfefferbaum B., Nort C.S. 2020).

Epidemiyaların tarixi macərası araşdırıldığında onların siyasi sahədə buraxdığı təsirlər açıq şəkildə görünəcək. Çünki epidemiyalar dünya tarixində idarəetmə və həyat dəyişikliklərinə səbəb olan və qlobal təsirləri olan sağlamlıq hadisələridir. Bu təsirləri geniş miqyaslı nümunələrlə görmək mümkün olmuşdur. Tarixdə epidemiyalar qidalanmadan arxitekturaya və hətta imperiyaların dağılmasına qədər bir çox mövzuda yeni inkişafın səbəbi kimi qəbul edilmişdir. Məsələn; Avropa, Avrasiya və Şimali Amerikada dəqiq sayı bilinməsə də, 1300-cü illərdə İtaliyada baş verən Qara Ölüm səbəbiylə təxminən 75-125 milyon insan həyatını itirdi. Bu epidemiya nəticələri və təsirləri ilə Avropanın ən böyük epidemiyası hesab edilir. Epidemiyanın sosial, iqtisadi həmçinin siyasi təsirlərinə görə Avropada feodalizmin çöküşünün əsas amili hesab olunur (Turkish Academy of Sciences. 2020).

Qısa müddətdə COVID-19 epidemiyasının dünyaya təsirini görürük ki, başlanğıcda regional böhrana çevrilib, lakin gəldiyimiz nöqtədə qlobal böhrana çevrilib. Bu bir həqiqətdir ki, qlobal böhran idarəçiliyi prosesin sürətinə paralel olaraq inkişaf etdirilə bilməzdi. Xüsusilə, böhranın təsirlərini idarə etmək üçün qlobal həmrəylik və böhran idarəçiliyi yanaşmasının olmaması bir çox başqa ölçülərdə olduğu kimi siyasətdə də şokedici və dağıdıcı təsirlər buraxmış kimi görünür. Ona görə də siyasi sifarişlər epidemiyanın yaratdığı xaotik vəziyyətlə bağlı qlobal səviyyədə həll yolu tapa bilmədi.

1.3. Koronavirus pandemiyasına qarşı alınan tədbirlər kompleksi

Epidemiyalar, fəlakətlər kimi irimiqyaslı hadisələr siyasi meydanı silkələyə və dəyişə bildiyi kimi, iqtisadi sahədə də böyük sarsıntılar və dəyişikliklər yarada bilər. Epidemiyaların tarixi hekayələri bizə iqtisadi sahədə dəyişikliklərin gücünü göstərir. Məsələn, “taun və çiçək mikrobları 1450-1750-ci illər arasında merkantilizm dövrünün və müasir Avropa milli dövlətlərinin yaranmasında ən həlledici elementlər arasında idi. 1750-1930-cu illər dövrünün liberal anlayışı əsasında sənaye kapitalizminin bazar mexanizmi çərçivəsində formalaşmasına və inkişafına mikroblar da mühüm təsir göstərmişdir. 1930-1980-ci illərdə dövlətin artan əhəmiyyətini gündəmə gətirən Keyns iqtisadiyyatı, dövlətin bazardan çəkilməsi və yeni klassik iqtisadi anlayışla 2020-ci illərə qədər hakim ümumi paradigma olaraq davam etdi. Sektoru daha təsirli olardı. Koronavirusla birlikdə dövlətin iqtisadiyyatdakı çəkisinin getdikcə artacağı və qloballaşma əvəzinə daha çox içə dönük milli yanaşmaların ön plana çıxacağı aydındır” (Turkish Academy of Sciences, 2020: p.80).

Əslində, pandemiyanın iqtisadi həyata təsiri kövrək iqtisadiyyatı olan dövlətlərin pandemiya sonrası öz oxunu dəyişib-dəyişdirməyəcəyini müəyyən edəcək. “Bu nöqtədə ABŞ-Çin rəqabəti açıq şəkildə ortaya çıxacaq. Bununla belə, qlobal təchizat zəncirində əhəmiyyətini artıran dövlətlərin pandemiya sonrası dövrdə qlobal miqyasda effektivliyini artıracağını iddia etmək olar” (Ulutaş U. 2020: s.13).

COVID-19 epidemiyasının bəlkə də ən hiss olunan təsirləri sosial-iqtisadi vəziyyət fərqlərindən asılı olaraq iqtisadi sahədə özünü göstərməkdədir və göstərməkdə davam edir. Bu proses iqtisadiyyatın bütün seqmentlərinə təsir göstərir. Çünki epidemiya dünya miqyasında iqtisadi depressiya və sıxıntı yayır. Bu baxımdan virus əslində təkcə səhiyyə sahəsində deyil, həm də iqtisadi cəhətdən yoluxucu təsir yaradır. O qədər ki, epidemiya aşağı gəlir qruplarında gəlirləri azaltmaq və işsiz qalmaq baxımından travma səviyyəsində təsir yaratsa da; Digər tərəfdən, işgötürənlər və ya yüksək gəlir qrupları istehsal proseslərinin yavaşlaması və ya dayanması və kütlələrin istehlak modellərinin minimuma endirilməsi

səbəbindən qazanclarında ciddi bir daralma yaşayır. Buna görə də epidemiya birbaşa və ya dolayısı ilə bütün seqmentlərə mənfi təsir göstərir. Başqa sözlə, proses fərdləri, qrupları, sektorları, milli iqtisadiyyatları və qlobal iqtisadi nizamı şok təsirlərə məruz qoyur. Bu kontekstdə epidemiya qlobal iqtisadi paradigmalara ciddi təsir edir və əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır.

İqtisadiyyatlarda ən çox ehtimal olunan nəticə olan tənəzzül iqtisadi böhranlara səbəb ola bilər və ölkələri müxtəlif sahələrdə qeyri-sabitliklə baş-başa qoya bilər. Bu vəziyyət cəmiyyətləri bir müddət daxili məsələlərlə məşğul olmağa vadar edəcək və onları introversiyaya meyilli edəcək. Epidemiyanın yaratdığı panika əvvəlki oxşar vəziyyətlərlə müqayisədə kifayət qədər yüksək və narahatedicidir. Qeyri-mütənasib adlandırıla bilən miqyasda çaxnaşma atmosferi qlobal səviyyədə özünü göstərsə də, həyatın bütün sahələrinə təsir göstərməklə yanaşı, iqtisadi ölçüdə də dağıdıcı təsirlər göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Onun təsirinin nə qədər davam edəcəyini təxmin etməyin çətinliyini nəzərə alsaq, qarşıda yeni bir dövrün gözlədiyini söyləyə bilərik. Çünki müasir dövrün ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri gələcəklə bağlı güclü proqnozlar vermək bacarığıdır. Bütövlükdə dünya ötən əsrdə çoxsaylı iqtisadi böhranlarla üzləşmişdir. Bununla belə, COVID-19 ilə gələn iqtisadi böhranın digərlərindən daha geniş təsir etdiyi görünür. Bu, sənayələrin, məhsulların, hətta fərdlərin və ölkələrin daha geniş spektrinə təsir göstərməkdə davam edir. İş o yerə çatıb ki, iqtisadiyyatdakı panik ataklar az qala iqtisadiyyat çarxlarını dayandırır və hətta vəziyyəti xilas etmək cəhdləri iqtisadi strukturları daha da həssas edir. Ola bilsin ki, virus, əvvəlki dövrdə də siyasi əsas olan ticarət müharibələrinin yaratdığı gərginliklə stressini artıran qlobal iqtisadiyyatın depressiyasında son damladır. Hələ prosesin ilkin mərhələsində olsaq da, bununla bağlı kifayət qədər iddialı qiymətləndirmələrin aparıldığını görürük.

Məsələn, Slovaj Žižek (2020) COVID-19 haqqında qısa məqaləsində və kitabında marksist nöqtəyi-nəzərdən “virusun kapitalizmə ölümçül zərbə vurduğunu və gizli kommunizmi oyandırdığını” iddia edir. O, hətta "virusun Çin rejimini devirə və kapitalizmə son qoya biləcəyinə" inanır. Koreyalı mütəfəkkir Byung Chul Han (2020) isə Žižekin səhv olduğunu iddia edir eyni zamanda bunların heç birinin baş

verməyəcəyini iddia edir və “Çin artıq pandemiya qarşı uğurlu model kimi rəqəmsal polis dövlətini sata bilər.

Qlobal iqtisadi düzəndə iddia edildiyi kimi, iqtisadi sistemdə genişmiqyaslı və inqilabi dəyişikliklərin olub-olmayacağını zaman göstərəcək, lakin iqtisadiyyatdakı pis inkişafın sosial həyatda ciddi problemlər yaradacağı dəqiq görünür. Bunun göstərişləri artıq özünü göstərir. Epidemiyanın yaratdığı iqtisadi tənəzzül səbəbindən işini, pulunu, malını və gəlir imkanlarını itirənlər həm dövləti, həm də cəmiyyəti məcbur edəcək qruplar kimi görünə bilər. Yeni prosesdə vəziyyəti daha yaxşı olanlara qarşı bu qrupların xoş hissləri olmayacaq və düşmənçilik hissi ilə hərəkət edənləri şübhəsizdir. Bu insanlar, epidemiyaya prosesinin onlar üçün təhlükəli olduğunu düşünərək və sahiblik hissi ilə introversiya və ya aqressiv davranışlar göstərə bilərlər. Onlar bir çox sahədə depressiya, xaos və sapma mənbəyinə çevrilə bilər. Bu nöqtədə cəmiyyətin həmrəylik, əməkdaşlıq, empatiya və altruizm hissləri və dövlətin dəstəkləyici və reabilitasiya rolu daha çox əhəmiyyət kəsb edəcək. Əgər cəmiyyət və dövlət bu qruplara qarşı yuxarıda qeyd olunan rollarını yerinə yetirə bilməsə, onlar bir çox iqtisadi əsaslı sosial sapma və problemlərlə üzləşə bilərlər.

İqtisadiyyat sahəsindəki epidemiyanın təsirlərindən biri də həyat tərzlərinə təsir gücünə malik olan biznes və vərdislərdə baş verəcək dəyişikliklərdir. Pandemiya şərtləri bu yeni vərdislərin və üslubların mümkün olması üçün zəruri olan texnoloji infrastrukturun inkişafını sürətləndirir. Üstəlik, “epidemiyanın dəyişdiyi sosial vərdislərimiz istər-istəməz iş həyatına yaxından təsir edəcək. Epidemiyaya bizə göstərdi ki, bir çox ağ yaxalı iş yerlərindən asılı olmayaraq əslində davamlı olsa da, mavi yaxalı biznes qrupuna aid insanlar işlərinin xarakterinə görə həm sağlamlıq, həm də iqtisadiyyat baxımından çox yüksək risk qrupundadırlar. Bu vəziyyət böyük metropolislərin iqtisadiyyatdakı çəkisini azaldacaq və kəndin də önə çıxmasına səbəb olacaq (Zarifoglu E. 2020: s.109).

Pandemiyaya istehsal proseslərinə də təsir edərək bəzi sektorların sıradan çıxmasına, kənd təsərrüfatı və qida kimi bəzi sahələrin əhəmiyyətinin artmasına və yeni sahələrin yaranmasına səbəb olacaq. Evdə iş görmə sürətinin və formalarının

artması, onlayn alış-veriş vasitəsilə evdən alış-verişin başlanması kimi rəqəmsal əsaslı inkişaflarla gündəmə gələn istehsal sektorları, qarşılıqlı əlaqə mühitlərini və yollarını ciddi şəkildə fərqləndirəcək. sosial həyatda görünür. Hətta bu mövzuda “COVID 19 pandemiyası iş həyatında rəqəmsallaşmanı əvvəlkindən daha çox sürətləndirdi və bəzi ölkələrdə işin üçdə birindən çoxunun evdə edilə biləcəyini” iddia edən qiymətləndirmələr var (Dingel J., Neiman B. 2020).

Yeni mühitlərdə yeni rol sahibləri, yeni sektorlarda yeni peşəkarlar meydana çıxacaq və onlar öz sosiallaşma proseslərini quracaqlar. Sosial həyatı ləngidən bir inkişaf kimi pandemiya istehlak vərdişlərində də ciddi dəyişikliklər yaradır. İstirahət və fasilə neoliberal iqtisadi siyasətlərin mərkəzində dayanan “istehlak çılgınlığı”nda mümkün inkişaf olacaq. Bununla belə, neo-kapitalizmin ən təsirli motivasiya mənbəyi olan istehlak ideologiyasının yaratdığı psixoloji mühitin nə dərəcədə öhdəsindən gələ biləcəyi bəlli deyil (Karakaş M. 2017).

Buna görə də istehlak vərdişlərindəki yeni vəziyyətin yeni istehlak etikasını yaradacağını yoxsa ehtiyac-istehlak münasibətində ehtiyac yönümlü istehlak davranışını inkişaf etdirəcəyini gələcək göstərəcək. Həm də gələcəkdə iqtisadiyyat sahəsində köhnə normala qayıtmaq mümkün olacaqmı? Qaytarsa, normal olacaq, yoxsa yeni normal? pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına təsiri və fəsadları kontekstində müzakirə olunacaq. İqtisadi qurumlar vəziyyəti xilas etmək baxımından sağ qalma strategiyalarını həyata keçirərkən, həm də gələcək üçün necə mövqe tutacaqlarını axtarırlar. Bu zaman Davisin (2009) 2009-cu il böhranı ilə bağlı verdiyi sual mənalı olur. Onun sözlərinə görə, “sual olunur; Normal necə olacaq və necə görünəcək?” Böhranın nə qədər davam edəcəyini heç kim deyə bilmədiyinə görə, böhrandan sonra qarşılaşacağlarımız ötən illərdə geridə qoyduqlarımız normal olmayacaq”. Buna görə də həyatın iqtisadi ölçüsündə çox şey əvvəlki kimi işləyə bilməyəcək və mühüm dəyişikliklərlə yeni normallar meydana çıxacaq. Ortaya çıxan yeni normallar isə elə olmayacaq ki, onlar iqtisadi həyatı kökündən dəyişsin və dəyişdirsin. Çünki indiki iqtisadi nizamın hələ də radikal dəyişikliklərə qarşı güclü müqavimət ocaqları var.

COVID-19 epidemiyasının hazırlıqsız şəkildə tutulduğu və nə edəcəyini demək olar ki, çaşdıran sahələrdən biri, şübhəsiz ki, təhsil sahəsidir. Ölkələrdə karantin günləri başlayanda kəsilən ilk kütləvi fəaliyyət sahəsi formal təhsil oldu. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti dayandırıldı. Təhsil sahəsində dünyada 1,57 milyarddan çox tələbənin təhsil prosesi dayandırılıb. Prosesin uzanmasından asılı olaraq, necə davam edəcəyi ilə bağlı müzakirələr başlayıb. Dar sahədə olsa da, qismən təcrübəsi olan bir çox ölkələr təhsil fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün distant təhsilə üstünlük verdilər. Bəzi ölkələr bu məsələdən çəkinməyə və ya qismən müraciətlərlə kifayətlənməyə üstünlük verərkən, bəzi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan distant təhsil infrastrukturlarını sürətlə səfərbər edərək, bütün səviyyələrdə təhsil və təlim fəaliyyətləri həyata keçirməyə başladı. Pandemiya prosesi distant təhsil sistemlərinin tətbiqinə səbəb olsa da, təhsil sisteminin gələcəyi, transformasiyası və metodu ilə bağlı yeni imkanların müzakirəsini də özü ilə gətirdi.

COVID-19 ilə gələn pandemiya, fəlsəfəsindən tutmuş metoduna və tətbiqi texnikalarına qədər bütün ölçülərdə təhsili yenidən düşünməyə, bəlkə də yenidən formalaşdırmağa vadar etməklə siyasətçiləri və praktikantları bu istiqamətdə məcbur edəcək. Texnoloji inkişaf və yeni nəsillərin keyfiyyətləri təhsildə ənənəvi anlayışı və yeni axtarışları şübhə altına almaq üçün çoxdan qapı açmışdı. COVID-19 ilə bu proses sürətlənir. İnformasiya həmçinin kommunikasiya texnologiyalarının göz qamaşdıran sürətli inkişafı informasiya əldə etməkdə və informasiya tələbatını ödəməkdə zaman və məkan çətinliklərini aradan qaldıraraq təhsil proseslərinə yeni elementlər gətirmişdir. Xüsusilə, müxtəlif tətbiqlərdən vizual və səmərəli istifadə təhsilin məsafədən də həyata keçirilə biləcəyi fikrini populyarlaşdırdı və distant təhsil infrastrukturunun texniki baxımdan inkişafını sürətləndirdi. Bütün bu inkişafı COVID-19-dan əvvəl demək olar ki, bütün sektorlarda özünü göstərən yeniliklər kimi bir çox sahələrdə dəyişikliklərin mənbəyinə çevrilmişdi. Ona görə də bu hadisələr digər sektorlarda olduğu kimi təhsil sektoruna da ciddi təsir göstərdi. Epidemiyanın bütün dünyanı bürüdüüyü bu dövrdə təhsillə bağlı rəqəmsal infrastruktur imkanlarının əhəmiyyəti dərk edildi və təhsil və təlim fəaliyyətlərinin

onlayn olması sürətlə ön plana çıxdı. Qısa müddətdə təhsildə rəqəmsallaşma prosesi qurulmağa başladı.

Sosioloji baxımdan dəyişikliyin ən ləng getdiyi sahələr sosial institutlardır. Sosial institut olan təhsil sahəsində dəyişiklik prosesi çox çətin və ləng gedir. Ancaq epidemiya ilə formal təhsilin şok dalğası ilə kəsilməsi, bəlkə də əvvəllər heç vaxt proqnozlaşdırılmaması, təhsil müəssisəsini gözlənilməz dərəcədə sürətli bir dəyişiklik prosesinə qoydu. Bu dəyişikliklərin qalıcı olub-olmayacağını zaman və şərtlər göstərəcək. “Epidemiyadan sonra təhsil sahəsində hansı dəyişikliklər olacaq? Meydançanın yeni normaları necə olacaq və məşq meydançasına yeni normallar necə təsir edəcək? Bu kimi suallar bu məqalənin mövzusu baxımından diqqət yetirilməli olan məsələləri göstərir. COVID-19-dan sonra həm fərdlərin gözləntiləri, həm də fərdlərdən gözlənilənlər çox güman ki, dəyişəcək. Y və Z nəsillərinin qarışığını ifadə edən yeni xüsusiyyətlərə və bacarıqlara malik yeni “Covid nəsli”nin ortaya çıxması mümkün inkişaflardan biri olacaq. Y və Z nəsillərinin hakim xüsusiyyəti olan mənfurluq, yaşanan gücün təsiri ilə darmadağın edilərək fərqli bir quruluşa çevriləcək. Z nəslinin üstünlük təşkil edən xüsusiyyəti olan texnoloji avadanlıq öz dəyərini qoruyub saxlayacaq. Təhsil sahəsində yeni strukturlaşma Covid nəslinin xüsusiyyətlərinə görə mümkün inkişaf arasında olacaq. Çünki pandemiya prosesində təhsilin bir qurum, məktəbin isə təhsil vasitəsi kimi yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı gərgin müzakirələr aparıldığı görünür. Bu inkişaf göstərir ki, təhsil müəssisəsinin özünü yenidən yerləşdirmək səyi qaçılmaz olacaq. Bəlkə bu proses təhsilin və məktəbin aktual problemlərinin həlli üçün; yenidənqurma və layihələndirmə üçün əhəmiyyətli imkanlar verəcəkdir. Covid nəsli üçün lazım olduğunu söylədiyimiz “bacarıq əsaslı” təhsilin yeni anlayışı müzakirə olunacaq əsas məsələlərdən biri olacaq. Yeni texnologiyalar yeni şəraitdə bacarıqlara əsaslanan təhsilin yeni anlayışının layihələndirilməsində mərkəzi rol oynayacaq. Texnologiya təhsil sahəsində bir çox digər sahələrə nisbətən daha təsirli şəkildə təyinedici olacaq və çıxış yolu olaraq görülməlidir.

Karantin dövrü texnoloji inkişafın insan həyatına inteqrasiyasını sürətləndirən bir proses kimi formalaşmış. Təhsil sahəsində həyata keçirilən distant təhsil

texnologiyaya əsaslanan ən geniş yayılmış təcrübəyə çevrilib. Əslində bu vəziyyət yaşanan çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bir tədbir olaraq planlaşdırılmamışdı. Yaxşı, müraciətlər qiymətləndirilərkən distant təhsil formal təhsili əvəz edə bilərmi? Yoxsa pandemiya sonrası formal təhsildən imtina etmək olar? Təcrübə göstərir ki, distant təhsil formal təhsili əvəz edə bilməz və çatışmayan məqamlar var. Bununla belə, təhsil və təlim fəaliyyətinin mühüm hissəsinin distant təhsillə həyata keçirilə biləcəyinə dair inamın formalaşmasına da imkan verdi. Görünən odur ki, təhsil aktyorları uzun müddət üzəüz təhsilin üstünlüklərindən əl çəkə bilməyəcəklər, lakin distant təhsilin imkan və rahatlığından bəhrələnməyin yollarını axtaracaqlar. Dəyişiklik kifayət qədər ləng və çətin olsa da, təhsil müəssisəsində; Epidemiyanın yaratdığı problemlə vəziyyətlər aradan qalxdıqda yeni tarazlıq yaranacaq və distant təhsil təhsil müəssisəsinin tərkib hissələrindən birinə çevriləcək. Bu kontekstdə təhsil müəssisəsində yaşanacaq dəyişikliklər daha çox təhsil fəaliyyətinin aparılması prosesləri ilə bağlı olacaq. Xüsusən də təhsilin məzmununda, proqramlarında və fəlsəfəsində köklü dəyişikliklər qısa müddətdə gözlənilən vəziyyət olmayacaq. Ona görə də COVID-19-dan sonra hazırkı nizam çərçivəsində təhsil sahəsində həm davranış, həm də institusional səviyyədə yeni normallarla qarşılaşacağıq. Dərslərin tərtibatından tutmuş struktura, müəllim-şagird münasibətindən dərs saatlarının tənzimlənməsinə, qiymətləndirmə və qiymətləndirmə metodundan məsləhətləşmə üslublarına qədər təhsil praktikasının bir çox sahələrində yeni normallar meydana çıxacaq.

COVID-19 ilə global səviyyədə baş verən hadisələr və mümkün inkişaf göstərir ki, bütün dünya depressiya dövrünü yaşayır. Depressiya dövrlərinin yaratdığı böhranlar həmişə yeni dalğalanmalar gətirir. Bu dövrdə də dalğalanma olub, davam edir. Odur ki, dünya miqyasında yaşanan digər dalğalanmalarda da göründüyü kimi, yaşadığımız proseslə birlikdə bəzi sosial sarsıntılar da baş verəcək və müəyyən bir zaman kəsiyində yeni nizam qurularaq yeni ictimai tarazlıq tapılacaq. Qurulacaq nizam və tapılacaq sosial tarazlıq pandemiya prosesi zamanı ictimai həyatın müxtəlif ölçülərində yaşanan və ya yaşanacaq inkişaf və dəyişikliklərlə müəyyən ediləcək. Bu kontekstdə insan sağlamlığı və xəstəlik

sistemləri, iqtisadi strukturlar, siyasi strukturlar, fərdi və sosial həyat tərzləri, mədəni həyat, beynəlxalq əlaqələr, təhsil strukturları və ailə strukturları kimi sahələrdə yeni vəziyyətlər prosesi formalaşdıracaq. Bu sahələrin formalaşmasında “yeni normal” diskurs keçid prosesinin funksional düsturu kimi qüvvədə olacaq. Yeni normalın necə olacağı məsələsi bəzi sual işarələrini və bilinməyənləri ehtiva edir. Çünki pandemiya davam etdiyi üçün yeni normala qarşı müəyyən qorxu var, lakin daxilə bunun qaçılmaz olduğuna dair inamlar da var. Xüsusilə qorxu vasitəsilə ayrı-ayrı insanlar həmçinin ümumən cəmiyyətlər cəmiyyətdə önə çıxan “sağlamlıq dili və siyasətinə” təslim olmaq məcburiyyəti ilə üzləşirlər. Beləliklə, bəşəriyyət şişirdilmiş şəkildə qorxu tunelinə salındığı üçün “yeni normal” qorxudan qurtulmağın bir yolu və çətinliklərlə mübarizə strategiyası kimi qəbul edilə bilər. Bir çox sahələrdə yeni normala müsbət mənalar daşıyan legitimlik axtarışları təsirsiz ötürmüşdür. Əvvəlki təcrübələrdən görüldüyü kimi yeni normal, yeni davranışlar, yeni vərdislər, yeni qorxular, yeni imkanlar, yeni sənayelər, yeni bazarlar və s. Buna görə də, bəlkə də ilk dəfə olaraq, ümumi düşməyə qarşı bəzi mühüm sapmalar olsa belə, bəşəriyyət ortaq mübarizə ətrafında sıxışdırılmış kimi görünür. İstər böhranın miqyası, istərsə də onun təsirlərinin dərinliyi baxımından yeni anlayışlar və davranış nümunələri yarana bilər.

Yaxşı, epidemiyanın təsirləri ilə yaşanacaq dəyişiklikdən gözlənti olmayacaqmı? Təbii ki, belə bir prosesin sonunda gözləntilərin olması təbiidir. Bunlar əsasən istəklərlə sintez edilmiş gözləntilər olacaqdır. Məsələn, insanların özünə və təbiətə qarşı dağıdıcı fəaliyyətini ləngitmək, qəddar qlobal kapitalizmin yaratdığı bərabərsizlikləri neytrallaşdırmaq, qida təhlükəsizliyi və sağlamlıq xidmətləri üçün etibarlı və adekvat sistemlərin yaradılması, ictimai sağlamlıqla bağlı güclü siyasətlərin işlənilib hazırlanması həmçinin insanlığa qayıdış fərdi və ictimai həyatda əhəmiyyətli sapmalar. Dəyərlərin xatırlanması kimi məsələlərin həyata keçirilməsi mühüm gözləntilər arasındadır. Gözləntilərin doğru olub-olmayacağı ilə bağlı müzakirələr çoxlu fərziyyələr və fərqli dəyər mühakimələrini ehtiva edəcəyi üçün bu araşdırmanın əhatə dairəsi xaricindədir.

II FƏSİL. PANDEMIYA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADI MƏNZƏRƏNİN ÜMUMİ ASPEKTLƏRİ

2.1. Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq maliyyə bazarının itkiləri

Təsir altında olan dünyada kapitalizm modelinin tədricən modifikasiyası baş verir, çünki xüsusilə qlobal rəqəmsal platformaların geniş miqyaslı inkişafı ilə əlaqədar rəqabətdə azalma müşahidə olunur. Eyni zamanda, qlobal maliyyə sistemi yeni inkişaf mərhələsini yaşayır, çünki hazırkı böhranda bir çox problemlər arxa plana keçir. Beləliklə, ədəbiyyatda 2015-2020-ci illərdə xarici borcu olan Yunanıstanın maraqlı nümunəsi verilmişdir. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ölkəni müflisləşməsinin qarşısını almaq üçün ona dəstəyini davam etdirir. Bundan əlavə, məsələn, 2020-ci ilin yazında pandemiya başlayandan bəri dünyanın ən böyük milyarderlərinin sərvətlərinin artmasına diqqət yetirilərsə, məlum olur ki, bu artım hər hansı radikal yeniliklərin nəticəsi deyil, əksinə mərkəzi bankların həyata keçirdiyi maliyyə siyasəti və maliyyə sistemlərinin süni pullarla doldurulması ilə bağlı aktivlərin qiymətlərinin kəskin artması səbəb olub (Савинов Ю.А., Кириллов В.Н. 2020).

Beləliklə, qlobal maliyyə sisteminin inkişafında bir çox tendensiyaların yenidən nəzərdən keçirilməsi müşahidə olunur. Burada həmçinin xarici maliyyələşdirmə şərtlərinin sərtləşməsinə, pandemiyanın başlanğıcından maliyyə bazarlarında əhval-ruhiyyənin pisləşməsinə qeyd etmək lazımdır ki, bu da səhm qiymətlərinin dəyişkənliyinin artması və bir çox riskli aktivlərin qiymətlərinin artması ilə özünü göstərir. Mərkəzi bankların faiz dərəcələrinin aşağı salınması həmçinin fiskal siyasət formasında reaksiyası həmişəkindən daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir ki, bu da qlobal maliyyə bazarında şərtlərin yumşalmasına səbəb olub.

Məlumdur ki, bir çox ölkələrdə, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə son illər külli miqdarda dövlət borcu yığılıb. Beləliklə, ekspertlərin fikrincə, Böyük Britaniya son üç yüz ilin ən dərin tənəzzülü ilə üz-üzədir, ölkənin dövlət borcu isə artıq ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 100%-ni keçib. Bu, daha çox statik alətlərin

qiymətləndirilməsinə, xüsusən də mənfəət-xərc təhlilinə əsaslanan iqtisadi siyasətin çatışmazlıqları ilə bağlıdır. Eyni zamanda, bu cür alətlərdən istifadə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini və onun ehtiyacını qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan vermir.

Xüsusilə, nisbətən yüksək məhsuldarlığa malik sənaye sahələrinə infrastruktur sərmayəsi daha əhəmiyyətli kimi qəbul edildikdə və bir sıra regionlar yeni investisiyaların böyük hissəsini aldıqda, onların məhsuldarlığı artacaq, bu da regionlar arasında fərqi daha da artıracaq zaman regionlar arasında qeyri-bərabərlik və fərqləndirmə arta bilər. Belə çıxır ki, ayrı-ayrı sahələrin və regionların seçmə proteksionizm siyasəti onların inkişafında yalnız öz-özünə artan boşluğa gətirib çıxarır və növbəti mərhələdə bu cür boşluqları düzəltmək siyasətinə artıq ehtiyac yaranacaq. Beləliklə, uğursuzluqları aradan qaldırmazdan əvvəl bazarların necə işlədiyini anlamaq lazımdır (Савинов Ю.А., Кириллов В.Н. 2020).

Beynəlxalq kreditlər bir sıra sabitliyi pozan xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, korporasiyaların həm bank kreditləri, həm də ödənilməmiş beynəlxalq istiqrazlar daxil olmaqla xarici valyutada beynəlxalq borclarında qlobal artım müşahidə olunur. Mövcud qlobal böhranın başlamasından sonra, əhəmiyyətli bir azalmadan sonra, qlobal ÜDM-ə nisbətən xarici valyutada borc pandemiyadan sonra sürətlənərək kəskin şəkildə artmağa başladı. 2020-ci ilin ortalarına qədər qeyri-maliyyə qeyri-Amerika korporasiyalarının dollar kreditləri 12 trilyon dolları ötdü (qlobal ÜDM-in 14%-dən çoxu; arayış üçün: 2007-ci ildə bu rəqəm 10% idi). Bu borclardakı artımın böyük hissəsi bank kreditləri deyil, istiqrazların buraxılması hesabına baş verdi, çünki aşağı uzunmüddətli faiz dərəcələri inkişaf etməkdə olan ölkələrin şirkətlərini banklardan deyil, dünya kapital bazarlarından borc almağa təşviq etdi. Burada müxtəlif fondlar kreditor kimi çıxış edərək yalnız likvidlik illüziyası yaradır, halbuki belə kreditlərin sistem riskləri daha yüksəkdir və onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin istiqrazlarını daha həssas edirdilər.

Onu da qeyd edək ki, xarici valyutada verilən beynəlxalq kreditlər arasında dollar kreditləri həmişəkindən çox üstünlük təşkil edir. ABŞ dolları ilə borcun payı

borc götürən ölkənin ABŞ-la ticarətdəki payından qat-qat yüksək olduğundan, dolların digər valyutalara (məsələn, avroya) nisbətdə bahalaşması ona gətirib çıxarır. Buna görə də, bu halda devalvasiya məhdudlaşdırıcı ola bilər, çünki dollar borcları üzrə yerli valyutada ödənişlərin artması birdəfəlik gəlirləri azaldır və korporativ investisiyaları azaldır (Савинов Ю.А., Кириллов В.Н. 2020).

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, borc yükünün artması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə korporasiyaların maliyyə zəifliyini artırır və bu da qeyd olunur. Bu zəifliyin borcun xarici valyutada olması faktı ilə daha da gücləndiyini və bunun xüsusilə qeyri-ticarət sahəsindəki şirkətlərə mənfi təsir etdiyini bildirir. Digər tədqiqatçılar investisiyaları azaldan şirkətlərin yüksək dollar borclarının makroiqtisadi nəticələrini qeyd edirlər. Qlobal maliyyə sabitliyinin təhlilinin mühüm və hərtərəfli aspekti inflyasiyanın qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır. Karantində olanda məhdudiyyətlər aradan qaldırılacaq, bəzi malların bahalaşması bütövlükdə inflyasiyaya az təsir göstərəcək, çünki iqtisadiyyat eyni zamanda aşağıdakı səbəblərə görə deflyasiya təzyiqinə məruz qalır: “kontakt intensiv” adlanan xidmətlərin aşağı qiymətləri (məsələn, restoran xidmətləri), o cümlədən işsizliyin artması və bəzi əhali qruplarının gəlir itkisi tələb və qiymətlərə təsir göstərmişdir. Lakin bu cür deflyasiya təzyiqi inkişaf etmiş ölkələr üçün daha xarakterikdir, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə onların valyutalarının ucuzlaşması və idxalın pozulması, əksinə, inflyasiyanın artmasına səbəb olur.

2020-ci ilin yazında epidemiyanın alovlanması başlayan kimi bəzi mallara (məsələn, virus əleyhinə dərmanlar, tibbi maskalar və s.) tələsik tələbat yaranıb ki, bu da onların qiymətlərinin sürətlə artmasına səbəb olub. Bununla belə, həm ABŞ, həm də Aİ-də əsas inflyasiya (qlobal enerji qiymətlərinin düşməsi səbəbindən) azalıb, eyni zamanda əsas inflyasiya (ərzaq və enerji istisna olmaqla) azalıb. Bu tendensiya bəzi vacib olmayan mallara (məsələn, geyim) və xidmətlərə (nəqliyyat) istisna olmaqla, inflyasiya pandemiya əvvəlki səviyyədə aşağı olmuşdur.

Tədqiqatlardan biri ölkəni inflyasiya modellərində ölkələrarası fərqlər və inflyasiyanın karantin məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqəsi üçün araşdırıb. Nəticələr göstərib ki, 2020-ci ilin mart-iyul aylarında inkişaf etmiş

ölkələrdə inflyasiya dinamikası mənfi olub, inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunda isə bu üç ölkədən yalnız biri üçün xarakterik olub. Bundan əlavə, bütün ölkə qrupları üçün inflyasiyanın dinamikası ilə karantin məhdudiyyətlərinin şiddəti arasında zəif korrelyasiya aşkar edilmişdir.

Ümumilikdə, inflyasiya göstəriciləri yüksəlmə tendensiyası göstərməsə də, məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması hələ baş verməyib və iqtisadiyyatda əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik davam edir:

- a) xüsusilə həssas ölkələrdə ərzaq və sağlamlıq çatışmazlığı problemlərinin aradan qaldırılmasına töhfə verəcək daha böyük beynəlxalq koordinasiya;
- b) qiymətlərə müvəqqəti nəzarət;
- c) zəruri malların istehsalının artırılması;
- d) iqtisadiyyatda müəyyən malların ehtiyatlarının məhdudlaşdırılması;
- e) zəruri mallara vergilərin azaldılması.

Eyni zamanda, virusun daha da yayılması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yüksəkdir və bu, həm pandemiyanın iqtisadiyyata təsirini, həm də inflyasiya dərəcələrini qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Tələb və təklifin azalması sektorlar və sənayelər üzrə qeyri-bərabər olsa da, hələ də ölçülməsi çətin olan əsas inflyasiyanın artması ehtimalı azdır. Bununla belə, pandemiyanın bitməsindən sonra mallara/xidmətlərə tələbin təklifdən daha sürətli artacağı aydın deyil. Çox güman ki, tələb və təklif arasındakı balanssızlıq iki dünya müharibəsinin bitməsindən sonrakı dövrlərdə müşahidə olunduğu kimi olmayacaq. Tələb və təklif arasındakı tarazlığın da müharibələrdən sonrakı balanssızlıqdan çox fərqli olacağı ehtimal edilir. Bunun səbəbi, müharibələr zamanı hökumətlərin böyük həcmdə məhsullar alması və ilk növbədə işəgötürən olmasıdır ki, bu da yüksək inflyasiyaya səbəb olur, çünki tələb şirkətlərin mülki malları təmin etmək imkanlarından çox olduğundan, təklif məhduddur. Mövcud şəraitdə, əksinə, əvvəllər bunu etməyən şirkətlər tibbi maskalar, ventilyatorlar, əl təmizləyiciləri istehsal etməyə başladılar.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, işçi qüvvəsinin artımı gələcəkdə inflyasiyanın artmasına səbəb ola bilər, lakin bu, həmişə belə olmur, çünki keçmiş epidemiyaların təcrübəsi göstərir ki, onlar əmək qabiliyyətli yaşda olan insanlara, və işçi qüvvəsinin

azalması əmək haqqının artmasına səbəb oldu, lakin mövcud böhran kontekstində bu tendensiyanın nəzərəcarpacaq güclə özünü göstərməsi ehtimalı azdır.

Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün pul siyasəti alətlərinin seçimi getdikcə mürəkkəbləşir. Onlar uçot dərəcəsini aşağı salmaqla tənəzzülə qarşı durmalıdırlar, lakin bu yanaşma şirkətlərinin əhəmiyyətli dollar borcu ilə məhdudlaşır. Bununla belə, bu ölkələrin maliyyə bazarlarının inkişafı QE-ni daxili məcmu tələbin və bank sisteminin dəstəklənməsində daha effektiv etmişdir. Kəmiyyət yumşaltma siyasətinin effektivliyi həm də inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanmasına və ehtiyat valyutalara kapital axınının qarşısını almağa qadir olan mərkəzi bankın müstəqillik və etibarlılıq dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

2.2. Pandemiya şəraitində İEÖ və İEOÖ-lərin iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər

Əksər ölkələr COVID-19-un yayılmasını məhdudlaşdırmaq və səhiyyə sistemlərindəki gərginliyi azaltmaq üçün məktəb və kiçik müəssisələrin bağlanması və səyahət qadağaları kimi müxtəlif məhdudlaşdırıcı yumşaldıcı tədbirlər tətbiq ediblər. Lakin bundan əlavə, pandemiya və bununla bağlı təsirin azaldılması tədbirləri istehlakı və investisiyaları kəskin şəkildə məhdudlaşdırdı və işçi qüvvəsi təklifinə və qlobal sənaye istehsalına təsir etdi. Maliyyə bazarları olduqca yüksək qeyri-müəyyənliyi və pisləşən proqnozları əks etdirən çox dəyişkəndir. Mövcud şərtlər inkişaf etməkdə olan bazarlarda qlobal maliyyə şərtlərinin kəskin şəkildə sərtləşməsinə səbəb olub. Fond bazarları aşağı tendensiyaya malikdir, daha riskli borc spremləri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənilib həmçinin inkişaf etməkdə olan bazarlar mart və aprel aylarında nisbətən son zamanlar yavaşlayan böyük kapital axını ilə üzləşib.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatların mərkəzi bankları likvidliyi təmin etmək və investorların inamını qorumaq üçün faiz dərəcələrini aşağı salmış və digər genişmiqyaslı addımlar atmışdır. Bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda mərkəzi banklar da pul siyasətini yumşaldıblar. Fiskal siyasətə elan edilmiş dəstək artıq 2008-09-cu illərin qlobal maliyyə böhranı zamanı verilən dəstəyi xeyli üstələyir. Ümumilikdə, pandemiyanın 2020-ci ildə əksər ölkələri tənəzzülə

sürükləyəcəyi həmçinin adambaşına düşən istehsalın 1870-ci ildən bəri ölkələrin ən böyük nisbətində düşəcəyi gözlənilir.

COVID-19 epidemiyasının nəzarət altında qaldığını və fəaliyyətin bu ilin sonunda bərpa olunduğunu fərz etsək, Çinin iqtisadi artımının 2020-ci ildə 1%-ə qədər yavaşlaması proqnozlaşdırılır ki, bu da son dörd onillikdə qeydə alınan ən aşağı artım tempidir. Böyük iqtisadiyyatlardakı tənəzzülün, eləcə də daxili iqtisadi böhranın mənfi yan təsirləri səbəbindən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların ÜDM-nin 2020-ci ildə 2,5% azalacağı proqnozlaşdırılır. Bu, 1982-ci ildə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün əvvəlki minimum 0,9%-lik artımdan xeyli aşağıdır və ən azı 1960-cı ildən bəri ən aşağı göstəricidir.

COVID-19-a yoluxma hallarının çox olduğu və sağlamlıq imkanları məhdud olan inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal dəyər zəncirlərinə dərindən inteqrasiya olunublar və buna görə də xarici maliyyədən çox asılıdırlar; beynəlxalq ticarətdən, əmtəə ixracından və turizmdən çox asılı olanlar isə dəfələrlə daha ağır zərbə alacaqlar (Ebrahimi E., Igan D., Peria S.M. 2020).

Bir çox ölkədə virusun yayılmasını yavaşlatmaq səyləri şəxsi istehlaka təzyiqlik göstərmiş, işsizliyə səbəb olmuş və pərakəndə satışların kəskin azalmasına gətirib çıxarıb. Virusun yayılması və məhdudiyyətlərin götürülməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik biznes inamının zəifləməsi və birbaşa xarici investisiyaların azalması ilə üst-üstə düşdü. Müəssisələr həmçinin aralıq ehtiyatların tədarükündə gecikmələr, tələbin azalması və maliyyəyə məhdud çıxışla mübarizə aparmalı oldular. COVID-19-un daxili epidemiyaları, bu sistemlərin kiçik ölçüləri və səhiyyə müəssisələrinin məhdud imkanları səbəbindən artan sayda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların səhiyyə sistemi üçün təhlükədir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara təsir edən əlavə amil əsas iqtisadiyyatlarda iqtisadi fəallığın azalması, əmtəə qiymətlərinin kəskin azalması, qlobal təchizat zəncirlərində və turizmdə fasilələr, pul köçürmələrinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması və maliyyə bazarında şoklar olmuşdur. Xüsusilə istehsal və ya ixrac yönümlü şirkətlərin çox olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal fəaliyyəti və yeni ixrac sifarişləri kəskin şəkildə

azaldı. Təchizat zəncirində artan fasilələr ehtimal olunur, çünki tədarüklər bir sıra mallara müvəqqəti idxal/ixrac qadağaları ilə kəsilir.

2020-ci ilin birinci yarısında beynəlxalq sərhədlərin geniş şəkildə bağlanması ilə yanaşı, turist axını kəskin şəkildə azalıb. Turizmə daha çox yönümlü olan ölkələrdə qonaqpərvərlik, qida, əyləncə və pərakəndə satış sənayelərində fəaliyyətdə böyük azalmalar müşahidə olunub.

Neft və sənaye metallarına tələbin və qiymətlərin kəskin azalması əmtəə ixracatçıları üçün əsas “maneələr” dir, belə ki, 2019-cu ildə qrup üzrə ixracın orta hesabla 75%-dən çoxunu mallar təşkil edib. Mədən investisiyaları kəskin şəkildə azaldı, gəlir itkiləri bəzi hökumətlərdə pro-tsiklik fiskal sərtləşdirməyə məcbur etdi və ticarət şərtlərinin pisləşməsi xüsusilə çox sayda əmtəə ixracatçısının olduğu bölgələrdə istehlaka təsir etdi.

Bundan əlavə, əmtəə ixracatçıları yerli yerli koronavirus epidemiyaları və yumşaldıcı tədbirlərin yan təsirləri ilə mübarizə aparırlar. Bu cür tədbirlərin sayı ilkin olaraq əmtəə ixracatçıları arasında əmtəə idxalçılarna nisbətən daha yüksək idi, bu, qismən ictimai sağlamlıq imkanlarının aşağı olduğu ölkələrdə daxili epidemiyaların nəticələrindən daha böyük qorxunu əks etdirir. Xammal ixracatçıları arasında səhiyyəyə dövlət xərclərinin ÜDM-də payı xammal idxalçıları ilə müqayisədə orta hesabla 30% aşağıdır.

Qlobal ticarət və dəyər zəncirlərinə dərinlən inteqrasiya olunmuş əmtəə idxalçıları qlobal dəyişikliklərə qarşı xüsusilə həssasdırlar. Aşağı gəlirli ölkələrin istehsal firmaları avrozonaya ixracda davamlı azalma yaşadılar (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Türkiyə). Meksika Amerika Birləşmiş Ştatlarına ixracın azalması ilə üzləşib, Şərqi Tərəfdaşlığının istehsal sənayesinin böyük hissəsi Çinə tədarükün kəsilməsi ilə üzləşib. Pandemiya neftin və digər əmtəələrin qiymətlərinin kəskin azalmasına səbəb olsa da, əmtəə idxalçıları üçün fayda, COVID-19-un xarici və daxili tələbata son dərəcə mənfi təsiri ilə kompensasiya olundu. Bundan əlavə, fiskal məkan qlobal maliyyə böhranından əvvəlkindən daha dardır. Daha yüksək xərcləmə illəri, aşağı daxili gəlir səfərbərliyi ilə birlikdə büdcə kəsirini genişləndirdi, qeyri-maliyyə korporativ borcları isə əhəmiyyətli dərəcədə

artdı. Maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə baxmayaraq, bir sıra əmtəə idxalçıları stimullaşdırıcı paket elan etdilər (Hindistan, Pakistan, Polşa, Tailand, Türkiyə). Bundan əlavə, bir çox əmtəə idxal edən ölkələrin mərkəzi bankları faiz dərəcələrində endirimlər tətbiq ediblər.

COVID-19 pandemiyası sürətlə yayıldı həmçinin aşağı gəlirli ölkələrdə əməliyyatları ciddi şəkildə pozdu. Virus on minlərlə insanı yoluxdurub və ağır həyat itkisinə səbəb olub və bu qrup ölkələrdəki zəif səhiyyə imkanları ölüm hallarının artmasına səbəb olub. Virusun daxili yayılmasını ləngitmək üçün görülən zəruri tədbirlər 2020-ci ilin birinci yarısında aktivliyə ciddi təsir göstərib.

Qlobal iqtisadiyyatda aşağı gəlirli ölkələr xarici tələbin azalması, əmtəə qiymətlərinin aşağı düşməsi, turizm fəaliyyətinin kəskin azalması, birbaşa xarici investisiyaların zəifləməsi, borclanma xərclərinin kəskin artması və xarici valyutanın əsas mənbəyi olan pul köçürmələrinin gözlənilən azalması ilə üzləşir. Əfqanıstan, Konqo Demokratik Respublikası, Qvineya kimi bir sıra ölkələr COVID-19-un ciddi daxili epidemiyaları ilə üzləşib; lakin məhdud sınaq qabiliyyəti pandemiyanın intensivliyini aşağı salır. Sosial uzaqlaşma yolu ilə infeksiyanın yayılmasını yavaşlatmaq söyləri, xüsusən də sıx məskunlaşan şəhər ərazilərində, böyük əhalinin tez-tez qeyri-mütəşəkkil şəraitdə yaşadığı və lazımı sanitariya şəraitə çıxışı olmayan yerlərdə mane oldu. Daha geniş şəkildə desək, bu ilin birinci yarısında aşağı gəlirli ölkələrdə malların sənaye ixracatçıları arasında aktivlik nəzərəcarpacaq dərəcədə yavaşladı ki, bu da əsas ticarət tərəfdaşlarında tələbin zəifləməsinin və əmtəə qiymətlərinin kəskin azalmasının təsirini əks etdirir.

İqtisadi artım perspektivləri baxımından aşağı gəlirli ölkələrdə artımın 2020-ci ildə nəzərəcarpacaq dərəcədə yavaşlayaraq 1%-ə çatacağı gözlənilir ki, bu da ən azı 25 ilin ən aşağı göstəricisidir ki, bu da pandemiyalar səbəbindən iqtisadi fəaliyyətin geniş şəkildə pozulmasını əks etdirir.

Liberiyada struktur islahatlarının qəbulu və daha böyük qiymət sabitliyinə nail olunması sayəsində fəaliyyətin iki illik durğunluqdan sonra bərpa olunacağı proqnozlaşdırılır. Qrupun digər ölkələri arasında artımın 2021-ci ildə bərpa olunmazdan əvvəl 2019-cu ildəki 5,2%-dən 2020-ci ildə 1,6%-ə düşəcəyi gözlənilir.

Efiopiyada artımın 2019-cu ildəki 9%-dən 2020-ci ildə 3,2%-lə 17 illik minimuma enəcəyi gözlənilir. 2021-ci ildə proqnozlaşdırılan artımın özəl investisiyaları təşviq etmək üçün valyuta kəsinin aradan qaldırılması kimi islahatların həyata keçirilməsi ilə dəstəklənəcəyi gözlənilir. Siyasi sabitlikdə gözlənilən yaxşılaşma və daha sabit biznes mühitinin fəaliyyətləri daha da dəstəkləyəcəyi gözlənilir (Qvineya-Bisau, Haiti). Digər ölkələrdə 2020-ci ildə koronavirus pandemiyasından sağalma biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün davam edən islahatlar sayəsində özəl sektor investisiyalarının artması ilə dəstəklənəcək (Benin, Nepal, Ruanda). Adambaşına düşən gəlirlərin yaxınlaşması və yoxsulluğun azaldılması perspektivlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, aşağı gəlirli ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM 2020-ci ildə 1,6% azalacaq ki, bu da çox güman ki, əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin yenidən üzləşməsinə gətirib çıxaracaq (Ebrahimi E., Igan D., Peria S.M. 2020).

İfrat yoxsulluğun səviyyəsinin daha yüksək olduğu kövrək iqtisadiyyatlarda gəlirlərin azalmasının daha kəskin olacağı və adambaşına düşən ÜDM-in 2020-ci ildə təxminən 4,6% azalacağı proqnozlaşdırılır. Məktəblərin bağlanması nəticəsində təhsil sistemlərinin pozulması da bir çox aşağı gəlirli ölkələrdə bir sıra məktəblərdə qidalanma proqramlarının dayandırılmasına səbəb olub. Ən həssas əhali üçün bu pozulmaların açığı daha da gücləndirməsi və insan kapitalının inkişafına təsir göstərməsi, bərpası mümkün olmayan itkilərə səbəb ola bilər.

Əsas risk odur ki, yerli koronavirus infeksiyası hal-hazırda güman edildiyi kimi, nəzarət altına alınmayacaq. Əksinə, onlar intensivləşsə və əhalinin böyük bir hissəsinə təsir göstərə bilər. Xəstəliyin yayılma riski yüksəkdir, çünki fərdlərin onunla mübarizə qabiliyyəti məhdud olacaq, çox vaxt zəif inzibati imkanlar və qeyri-adekvat səhiyyə sistemləri - adambaşına səhiyyəyə dövlət xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin səviyyəsinin 5% -dən azdır.

Hətta COVID-19 pandemiyasının başlamazdan əvvəl, aşağı gəlirli ölkələrdə əhalinin təxminən beşdə biri artıq kəskin ərzaq təhlükəsizliyi böhranı yaşayırdı. Pandemiya bir çox aşağı gəlirli ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyini, o cümlədən idxalın pozulması və tədarük zəncirlərinə və paylama şəbəkələrinə təsirini azaltmaq üçün istifadə edilir. Bu fasilələr həmçinin yoxsulların gəlirlərinə daha da təsir edən ərzaq

qiymətlərinin artmasına səbəb ola bilər və bəzi əsas ərzaq məhsullarının qiyməti artıq artmışdır. Ərzaq təhlükəsizliyi, həmçinin gələcək məhsullara mənfəət təsir göstərə bilən toxum və gübrə kimi kritik girişlərə çıxışın olmaması ilə də kəskinləşə bilər. Bu pandemiya, həmçinin 2020-ci ilin əvvəlində Şərqi Afrika ölkələrində (Konqo Demokratik Respublikası, Eritreya, Efiopiya, Somali, Cənubi Sudan, Uqanda, Tanzaniya) ciddi ziyan vuran çəyirtkə epidemiyasından sonra baş verdi. 2003-2005-ci illərdə Şimali və Qərbi Afrikada baş vermiş çəyirtkə epidemiyaları məhsula 2,5 milyard ABŞ dolları ekvivalentinə başa gəlib - aşağı gəlirli ölkələrin ümumi ÜDM-nin təxminən 0,5%-i7. Effektiv müdaxilə olmadıqda, bu çəyirtkə istilasını ərzaq təhlükəsizliyinə daha çox təsir edə bilər və həssas əhəlinin rifahı üçün uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər.

Bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar təcili sağlamlıq böhranına qarşı çıxmaq və insanların həyatını xilas etmək, habelə iqtisadi tənəzzülün miqyasını məhdudlaşdırmaq və mümkün bərpanı sürətləndirmək üçün genişləndirici fiskal siyasətlər elan etdilər. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların ən azı dördü üçü sınaqları genişləndirmək və səhiyyə müəssisələrinin potensialını artırmaq üçün səhiyyə sistemlərinə maliyyə vəsaitlərini artırır. Maliyyə dəstəyi sosial müdafiə əhatəsinin genişləndirilməsinə, o cümlədən iş yerlərinin qorunması üçün əmək haqqı subsidiyalarına, ev təsərrüfatlarına pul köçürmələrinə və işsizlik müavinətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Həssas qruplar, o cümlədən aztəminatlı ev təsərrüfatları və qocalar (Argentina, İndoneziya, Pakistan, Rusiya, Filippin) üçün əsas dövlət xidmətlərinə davamlı çıxışı təmin etmək üçün tədbirlər də görülmüşdür. Bununla belə, ən çox təsirə məruz qalan bəzi ölkələrdə fiskal sahə məhduddur, bu da fiskal dəstəyin əhatə dairəsini məhdudlaşdırır və mövcud vəsaitlərin ayrılmasının səmərəliliyinin artırılması zərurətini vurğulayır. Firmaları dəstəkləmək üçün siyasətçilər turizm kimi həssas sənayelərdə kritik işəgötürənlərə kredit, kredit zəmanətləri və çeklər və ya nağd pula çıxış təmin ediblər. Ev təsərrüfatları və firmalar üçün müvəqqəti maliyyə yardımı tədbirləri bu səyləri tamamlayır və vergi bəyannamələrinin və ödənişlərin təxirə salınmasını, gəlir və ƏDV vergilərinin azaldılmasını və sosial ödənişlərin

azaldılmasını əhatə edir. Elan edilmiş dövlət dəstəyi paketləri orta hesabla ÜDM-in 5,4%-ni, bəzi hallarda isə ÜDM-in ən azı 10%-ni təşkil edib (Hindistan, Malayziya, Polşa, Qətər, Cənubi Afrika, Tayland). Əksər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar diskresion xilas paketlərini həyata keçirə bilsələr də, daha çox siyasət yeri olan ölkələr daha çox dəstək verməyə meyllidirlər. Daha çox maliyyə çevikliyi olan ölkələrdəki dəstək paketləri bu cür çeviklik olmayan ölkələrlə müqayisədə demək olar ki, iki dəfə böyükdür. Sonuncu qrupa əmtəə qiymətlərinin çökməsi nəticəsində gəlir itkisini əks etdirən bir çox sənaye əmtəə ixracatçıları daxildir.

Neft ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələr neft gəlirlərinin çökməsi ilə bağlı əlavə problemlə üzləşirlər, çünki neft qiymətləri hazırda orta maliyyə böhranı nöqtələrindən xeyli aşağıdır. Bu ölkələrdə kəsirlər pandemiya əvvəl artıq genişləndirdi və daha da pisləşə bilər ki, bu da dövlət borcunun daha dayanıqsız vəziyyətinə gətirib çıxarır. Xarici maliyyələşdirmə şərtlərinin sərtləşdirilməsi və cari borclara xidmət xərclərinin artması ilə hökumətin balans hesabatlarına təzyiq güclənə bilər. Daha sərt maliyyələşdirmə şərtləri sağlamlıq böhranından, kütləvi iş itkilərindən və əks halda tənəzzülü daha da gücləndirə biləcək pro-tsiklik fiskal siyasətdən qaçmaq üçün müvəqqəti borc azadlığına və beynəlxalq yardıma ehtiyacı vurğulayır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən təhlillər göstərir ki, COVID-19 pandemiyası inkişaf etməkdə olan və aşağı gəlirli ölkələrin iqtisadiyyatlarına tək-cə sərhədlərin bağlanması və ixrac/idxal üzrə qismən məhdudiyətlər səbəbindən deyil, həm də strukturdakı dəyişikliklər səbəbindən təsir göstərmişdir. Bir çox alimlər pandemiya müvəqqəti şok kimi baxsa da, makroiqtisadi göstəricilər qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərin regional bazarlara uzunmüddətli təsirini göstərir.

Demək olar ki, ilk iki onilliyi geridə qoyduğumuz 21-ci əsrdə dünya əhalisi bu günə qədər beş böyük pandemiya ilə üzləşmişdir. Bunlar 2009-cu ildə görülən H1N1, 2014-cü ildə görülən poliomielit və Ebola, 2016-cı ildə görülən Zika və nəhayət, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən 30 yanvar 2020-ci ildə qeydə alınan COVID-19-dur. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrini əhatə edən bu epidemiyalar çoxlu ölümlərə, xəstəliklərə həmçinin iqtisadi itkilərə səbəb olub.

COVID-19 adlanan ən son pandemiya, digər xəstəliklər və onlarla əlaqəli yüklərlə müqayisədə dünya miqyasında digər yoluxucu xəstəliklərdən daha çox əziyyət çəkə bilər. Yeni Koronavirus xəstəliyi (COVID-19), insan həyatına dağıdıcı təsirlərindən başqa, təkcə Çin, ABŞ və ya Hindistanda deyil, bütövlükdə bütün dünyada iqtisadiyyatları əhəmiyyətli dərəcədə yavaşlatmaq potensialına malikdir.

Epidemiya ilə mübarizə kontekstində dünya ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən həyata keçirilən sərhəd keçidlərinin dayandırılması, səyahət məhdudiyyətləri və karantin tətbiqləri kimi bir çox tədbirlər virusla bağlı xərcləri minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Bununla belə, ölkələrin qarşından gələn iqtisadi böhran və tənəzzülün təsirindən xilas ola bilməyəcəyini proqnozlaşdırmaq olar.

Covid-19 epidemiyası təkcə səhiyyə sahəsində deyil, həm də iqtisadi, sosial, psixoloji, mədəni və s. Bir çox sahələrdə müəyyən təsirləri olacaq. Əslində, İƏİT-in apardığı təhlillərə görə, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatının ən azı 2,4% daralacağı proqnozlaşdırılır. Eynilə, UNCTAD-ın apardığı təhlillərə görə, 2020-ci ildə qlobal birbaşa xarici investisiya axınının 30-40% azalacağı gözlənilir. Yəni də Beynəlxalq Əmək Təşkilatı BƏT, sözügedən epidemiyaya görə qlobal miqyasda 5-25 milyon insanın işsiz qalacağını təxmin edir. YUNESKO isə dünya üzrə 1,5 milyard şagirdin məktəblərindən uzaq qalacağını təxmin edir. Ona görə də Covid-19 epidemiyasının qlobal sosial həyatda dərin təsirlərə və dəyişikliklərə səbəb olacağı və bütün bu dəyişikliklərin fərdi, institusional, sosial və iqtisadi nəticələr şəklində ortaya çıxır.

Çinin Hubei əyalətinin Uhan şəhərində yeni yoluxucu respirator xəstəlik kimi ortaya çıxan və daha sonra ÜST tərəfindən qlobal pandemiya kimi dünyaya yayılan COVID-19 epidemiyası öz təsirini və virusa yoluxanların sayını artırır. gün ərzində. Cədvəl 1, 15 iyun 2020-ci il tarixinə halların, ölümlərin və sağalmaların sayı baxımından Worldometer tərəfindən əldə edilən real vaxt məlumatları göstərir.

Cədvəl 1-dəki məlumatlar araşdırıldığında, 15 iyun 2020-ci il tarixinə ən çox hadisənin 2 milyon 162 min 256 ilə ABŞ olduğu; Bu göstəricilərlə ABŞ epidemiyasının mərkəzi kimi göstərilir. Bu ölkəni yoluxma sayına görə Braziliya, Rusiya, Hindistan və İngiltərə izləyir. Ən çox ölən ölkələr ABŞ, Braziliya, İngiltərə

və İtaliyadır. Sağalanların ümumi sayına görə ABŞ-ın birinci, Braziliya və Rusiyanın ikinci yerdə olduğu görünür.

Cədvəl 1: COVID-19 Pandemiyasının Dünya Statistika (15 iyun 2020-ci il)

Ölkələr	Xəstələrin ümumi sayı	Ölümlərin ümumi sayı	Sağalanların ümumi sayı
Dünya	8.017,692	436.124	4.140,639
ABŞ	2.162,261	117.858	870.076
Braziliya	867.882	43.389	453.568
Rusiya	537.210	7091	284.539
Hindistan	333.255	9524	169.817
Britaniya	295.889	41.698	-
İspaniya	291.008	27.136	150.376
İtaliya	236.989	34.345	176.370
Peru	229.736	6688	115.579
İran	189.876	8950	150.590
Almaniya	187.671	8870	172.600
Türkiyə	178.239	4807	151.417
Fransa	157.220	29.407	72.859
Çin	83.181	4.634	78.370

Mənbə: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>, materiaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Yenə 15 iyun 2020-ci il tarixində COVID-19 pandemiyasının regional paylanması Cədvəl 2-də göstərilmişdir. Cədvəldəki məlumatlar qiymətləndirildikdə, virusun regional olaraq ən çox rast gəlinməsinin 2 milyon 486 min 035 təsdiqlənmiş hal sayı ilə Şimali Amerikada meydana gəldiyi anlaşılır. Şimali Amerikanı müvafiq olaraq Avropa və Asiya izləyir. Afrika bölgəsində təxminən 246 min 169 hadisə olduğu halda, Okeaniya ən az yoluxma halı olan bölgədir.

Sürətlə artan yayılmaya nəzarət etmək üçün dünyanın, bütün ölkələri, istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr bir sıra qoruyucu tədbirlər

görməli oldular. Səyahət qadağası, iş yerlərinin bağlanması, sosial təcridə tutmuş komendant saatlarına qədər bu sərt tədbirlər iqtisadiyyatın əksər sahələrini durğunluğa gətirib çıxardı, hətta bəzilərinin dayanmasına səbəb oldu.

Cədvəl 2: COVID-19 Pandemiyasının Regional Statistika (15 iyun 2020-ci il)

Ölkələr	Xəstələrin ümumi sayı	Ölümlərin ümumi sayı	Sağalanların ümumi sayı
Dünya	8.017,692	436124	4.140,639
Avropa	2.216,507	183.072	1.173,468
Ş.Amerika	2.486,035	145.273	1.075,564
Asiya	1.634,073	40.606	998,460
C.Amerika	1.426,387	60.484	771,342
Afrika	246.169	6.564	113,179
Avstraliya	8.946	124	8.439

Mənbə: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Bütün sektorlar, xüsusilə daxili və beynəlxalq uçuşlar, nəqliyyat xidmətləri, dəmir yolu xidmətləri, idman, təhsil, ticarət və xidmət təşkilatları COVID-19 pandemiyasından mənfi təsirlənir. İqtisadi cəhətdən güclü ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatları, COVID-19 xəstələrinin və onların ailələrinin müalicəsi və reabilitasiyasına, habelə mübarizə aparən bizneslərə dəstək üçün həddindən artıq xərclər səbəbindən yüksək inflyasiya və işsizliyin artması təhlükəsi ilə üzləşir. Dünyadakı bu pandemiya kənd təsərrüfatı, ticarət, sənaye, nəqliyyat, maliyyə həmçinin bank işi, səhiyyə, hava yolları və enerji bazarları kimi bir-biri ilə əlaqəli bir çox sektora mənfi təsir göstərən tənəzzülə səbəb olur.

Pandemiyanın bank və maliyyə, kənd təsərrüfatı, təchizat zənciri və istehsal sənayesi, dövlət sektoru, aviasiya və enerji sektorlarına makroiqtisadi təsirləri aşağıda müzakirə olunur.

Təbiətinə görə bank sektoru iqtisadi tənəzzül dövrlərində problemlə kreditlər və həddindən artıq əməliyyat həcmi səbəbindən həssas olaraq qalır. Əvvəlki HIV epidemiyalarında olduğu kimi, fərdi müalicələr üçün böyük miqyaslı depozitlərin çıxarılması bu sektor üçün problem yaradır. Leqarde-Segot və Leoni (2013) nəzəri modellə göstərilir ki, dünyada böyük bir pandemiyanın təsiri artdıqca, inkişaf etməkdə olan bank sektorunda çökmə ehtimalı artacaq. Digər tərəfdən, belə bir

dövrədə əhalinin yoxsul təbəqəsinə verilən kreditlərin sıxışdırılması problemi banklara və maliyyə qurumlarına mənfi təsir göstərəcək. Bir çox sektorlarda iş yerlərinin bağlanması, istehsalın ləngiməsi və ya tamamilə dayanması, satışın azalması, işçilərin evdə oturmağa məcbur edilməsi istər-istəməz borcların və problemlı kreditlərin dövryyəsinə təsir edir. Bank və maliyyə sektorundakı qaçılmaz problemləri aradan qaldırmaq üçün hökumətlər və mərkəzi banklar likvidliyin təmin edilməsi, şirkətlərin vergi və kredit borclarının təxirə salınması, KOM-lara yardım kimi müxtəlif dəstəklər verməyə çalışırlar.

Makroiqtisadi ötürmə kanallarının pisləşməsi kənd təsərrüfatının tələb və təklifinə və müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı ticarətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, neft və metal qiymətlərinin sürətlə aşağı düşməsi bir çox əmtəə ixrac edən ölkələrin valyuta məzənnələrinə təzyiq göstərir. Bu aşağı təzyiq bütün kənd təsərrüfatı mallarına təsirini göstərir. Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyası nəticəsində işsizlərin sayı sürətlə artır, işini itirənlərin alıcılıq qabiliyyəti azalır ki, bu da son ərzaq tələbatında mənfi şoka səbəb olur.

Digər tərəfdən, dünyada bu cür pandemiyalar istehlakçı davranışında uzunmüddətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu kontekstdə, məsələn, Hacker (2004) HIV epidemiyasından təsirlənən istehlakçı davranışında daimi dəyişiklik olduğuna diqqət çəkir. Aydındır ki, xərclərin və daxili tələbatın dünya səviyyəsində azalması qlobal iqtisadiyyat üçün böyük problem yaradacaq. İstehlakçılardan tələbin dəyişməsi növbəti halqada istehsal sahələrinə təsir edəcək. Bu kontekstdə COVID-19 pandemiyası istehsal sektoruna mənfi təsir göstərəcək. Böyük Britaniyanın istehsalat sorğusunda respondentlərin 80%-dən çoxu növbəti iki rübdə dövryyələrinin azalacağını gözləyir, 98%-i isə pandemiyanın biznes əməliyyatlarına təsiri ilə bağlı mənfi narahatlıqlarının olduğunu deyir (Nicola M. 2020).

Epidemiya ilə mübarizə mənasında tətbiq edilən sosial məsafə və karantin praktikası bir çox ölkədə tətbiq edilir. Bu üsul xidmət sektorunda bir çox iş yerlərinin bağlanmasına və işçilərin iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olur. Otellər, restoranlar, kafelər və s. Məkanların bağlanması, ictimai nəqliyyatın dayandırılması və hava

səyahətləri kimi bir çox tədbir xüsusilə xidmət sektorunda daralma kimi görünə də, ümumilikdə bütün iqtisadiyyatda tələbin azalması ilə böyük tənəzzülə səbəb olacaq. Ümumilikdə iqtisadiyyatda yaşanacaq tənəzzül nəticəsində bir çox sektorda istehsal itkiləri yaşanacaq. Bu sektorlardan gəlir əldə edənlərin gəlirləri istər-istəməz azalacaq; daha əhəmiyyətli, gəlir əldə edənlərin böyük bir hissəsi sabit müntəzəm gəlirlərindən məhrum olmaq riski ilə üzləşəcəklər. Sosial dövlət olma zərurətindən dövlətlər öz vətəndaşlarını bu risklərdən qorumalı olacaqlar. Bu vəziyyətdə epidemiya ilə mübarizə üçün həyata keçirilən siyasətlərlə həddindən artıq artacaq sağlamlıq, dövlət və sosial xərclər, tərk edilmiş vergilər və s. Nəticədə dövlətlərin büdcələri ciddi şəkildə sıxışdırılacaq və məcbur ediləcək.

Digər tərəfdən, dövlət qurumlarında tətbiq edilən part-time iş modelləri nəticəsində məhsuldarlıq getdikcə azalır və vaxt xərcləri artır. Bundan başqa, həyata keçiriləcək investisiya proqramları təxirə salınır, dövlətin büdcə vəsaitləri daha çox sosial və dövlət xərclərinə yönəldilir.

Dünyada təsirini artıran və bir ölkədən digərinə yayılan pandemiya ilə ölkələrin gördüyü tədbirlərdən ilki təyyarə ilə səyahətə qadağa qoyulması oldu. Məhdudiyyətlər təkcə beynəlxalq reyslərə deyil, həm də daxili reyslərə də tətbiq edilib. Bu vəziyyət mülki aviasiya tarixində əvvəllər yaşanmamış böhran və durğunluğa səbəb olur. Çoxlu sayda təyyarəni idarə edə bilməməsi aviaşirkətlərin təyyarə icarə və kredit borclarını ödəyə bilməməsinə, mövcud sığorta şirkətlərinin isə bu yükün öhdəsindən gələ bilməməsinə səbəb olaraq mülki aviasiya şirkətləri üçün böyük problemlər yaradır.

Airports Council International (ACI) tərəfindən edilən proqnozlara görə, 2020-ci ilin birinci rübündə qlobal hava limanında sərnişin axınının 12% azalacağı gözlənilir. Bu daralmadan ən çox təsirlənəcək bölgələr sırasıyla 24% və 9,1% daralma ilə Asiya-Sakit Okean və Avropa olacaq. Covid-19-dan əvvəl 481 milyon sərnişinlə üçüncü ən çox məskunlaşan bölgə olan Şimali Amerika bölgəsində Covid-19 səbəbiylə sərnişin sayında təxminən 1% azalma proqnozlaşdırılır. Cədvəl 3 COVID-19-dan sonra qlobal hava limanı sərnişin axınında gözlənilən dəyişikliyi göstərir.

Cədvəl 3: COVID-19-dan sonra Qlobal Hava Limanında Sərnişin Trafikində Dəyişiklik

Regionlar	COVID-19-dan əvvəl proqnozlaşdırılan sərnişin sayı (milyon)	COVID-19-dan sonra proqnozlaşdırılan sərnişin sayı (milyon)	Dəyişmə dərəcəsi
Afrika	55	55	-%0,3
Asiya-Sakit Okean	867	659	-%24
Avropa	503	457	-%9,1
Latın Amerikas	181	180	-%0,3
Orta Şərq	109	104	-%4,2
Şimali Amerika	481	477	-%1
DÜNYA	2.195	1.193	-%12

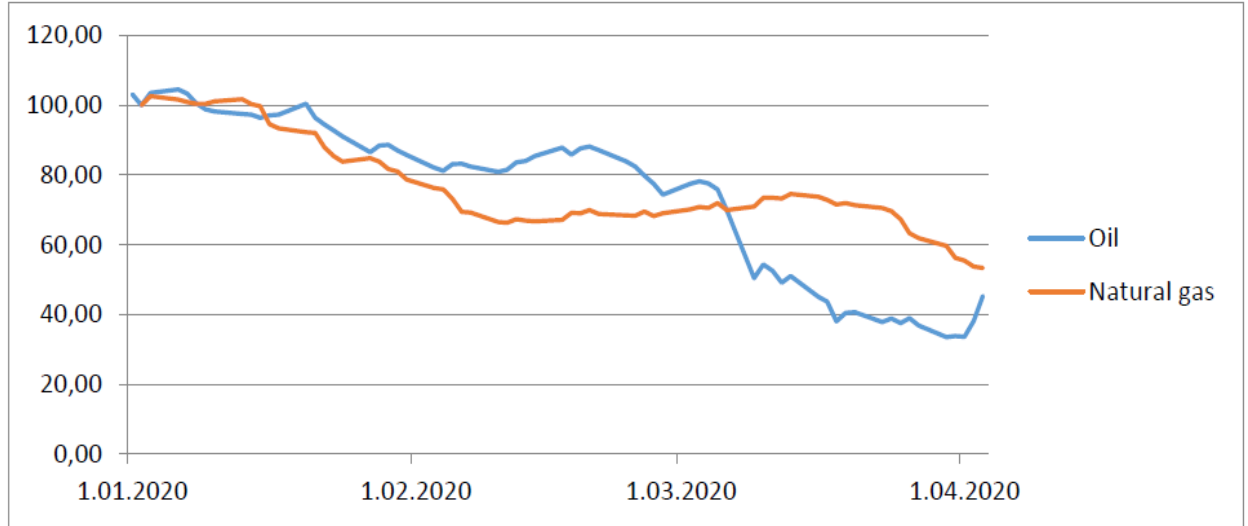
Mənbə: <https://www.airport.az/az/important-information/information-for-passengers-traveling-during-covid-19-pandemic/> materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) açıqladığı son statistik məlumatlara görə, epidemiya mayın sonunda bitərsə, 2020-ci ilin birinci yarısında beynəlxalq sərnişin daşımalarında 47%, əgər mayın sonunda isə 58% azalma gözlənilir. iyunun sonunda bitir. Ümumi sərnişin sayındakı azalmanın may ayının sonunda 503 milyona, iyunun sonunda isə 607 milyona çatacağı gözlənilir. Bu dövrdə hava yolu şirkətlərinin itkisinin 135 milyard dollara çatacağı təxmin edilərkən, ən böyük gəlir itkilərinin sırasıyla Avropa, Asiya-Sakit okean və Şimali Amerikada olacağı gözlənilir. Aviasiya sektorunda azalmanın Almaniyada -7,0%, Fransada -7,2%, İtaliyada -9%, İspaniyada -9%, ABŞ-da -5,9%, Yaponiyada -5% olacağı proqnozlaşdırılır. Böyük Britaniyada 2, -6,5%. Eyni zamanda, bu daralmalar sektorda əmək itkisini dərinəndən hiss etdirəcək

Yanvarın 1-nə Çindən gələn ilk ölüm xəbərindən sonra xam neftin qiymətlərində tədricən 30%-ə yaxın azalma müşahidə olunub. Martın 9-da Səudiyyə Ərəbistanı kvotalara sadiq qalmaqdan imtina etdiyi və neft hasilatını artırdığı üçün neft qiymətləri 33% azaldı ki, bu da 1991-ci ildə Səhra Fırtınası Əməliyyatının başlanmasından bəri ən böyük bir günlük enişdir. təxminən eyni vaxtda, dörd ayda

beşdə birinə düşdü və aprelin sonunda 20 dollara çatdı. Şəkil 1 2020-ci il yanvarın 1-dən aprelin 1-dək neft və təbii qaz qiymətlərindəki dəyişikliklərin gedişatını göstərir.

Şəkil 1: Neft və Təbii Qaz Qiymətlərində Dəyişikliklər

Mənbə: <https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/182801/44068-012-tacr-03-az.pdf>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

COVID-19 pandemiyasının bütün dünyada sürətlə yayılması və yayılmasının xüsusilə Avropa və Şimali Amerikada cəmləşməsi nəticəsində həm qlobal tələbatın azalması, həm də artan narahatlıqlar səbəbindən neft qiymətlərinin azalması artıb. Bu prosesdə IEA-nın dərc etdiyi hesabatda neftdən asılı olan bir çox sənayenin istehsal meylinin azalması ilə Çin və Avropa kimi böyük idxalçıların neft idxalını azaldacaqları və bunun qlobal neft tələbatının azalması ilə nəticələncəyi ortaya çıxıb. Virus nəinki Çində tədarük zəncirlərini dayandırdı, həm də qlobal miqyasda tsiklik ləngiməni artırdı, həm Avropa regionunda, həm də bütün dünyada sənaye istehsalını azaldıb enişi sürətləndirdi.

Dünya iqtisadiyyatları təsirləri uzun illər davam edə bilən COVID-19 səbəbiylə böyük qlobal tənəzzüllə üz-üzədir. Hazırda epidemiyanın qarşısını almaq üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sektorlarına mənfi təsir göstərir və sektorlararası daralmalar bütün qlobal iqtisadiyyata təsir edən böyük tənəzzülə səbəb olur. Hökumətlərin COVID-19 ilə

mübarizədə sürətlə həyata keçirdikləri pul və fiskal siyasətlər Cədvəl 4-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 4: COVID-19 Pandemiyası Üçün Sürətli Tətbiq Edilən Siyasətlər

Sıra	Siyasət forması	Tətbiq edilən siyasətlər	Tətbiq edən bəzi ölkələr
1	Pul siyasəti tədbirləri	Bankları tənzimləyici tədbirlər görməyə və COVID-19-dan təsirlənən borcalanlara əsas borc və ya faiz moratoriumu tətbiq etməyə məcbur etmək	İrlandiya, Çin, Nigeriya, İtaliya
		Mərkəzi banklar maliyyə (istiqraz və fond) bazarlarına likvidlik verir	ABŞ və Çin
		Mərkəzi banklar sürətlə böyüyən istiqrazlar və qiymətli kağızlar alırlar	Avstraliya, AB, Kanada
		Mərkəzi banklar tərəfindən faiz dərəcələrinin aşağı salınması	Türkiyə, ABŞ, Yeni Zelandiya, Yaponiya və Böyük Britaniya, Nigeriya, Cənubi Koreya, Kanada
		Banklara, KOM-lara, ictimai səhiyyə sektoruna, fiziki şəxslərə və əsas müəssisələrə davamlı kredit axını	Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Nigeriya
2	Maliyyə siyasəti tədbirləri	Hökumətlər COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlar və sənayelər üçün kütləvi federal stimula paketini təsdiqləyir	Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Nigeriya, Türkiyə
		Hər bir ailəni dəstəkləmək üçün sosial yardım ödənişləri	Avstraliya, ABŞ, Türkiyə
		Fiziki şəxslər üçün gəlir dəstəyinin təmin edilməsi	Avstraliya, ABŞ, Böyük Britaniya və Hindistan, Türkiyə

Mənbə: https://www.researchgate.net/publication/360778975_AZRBAJCANDA_COVID-19_PANDEMIYASININ_HALININ_INNOVATIV_FALIYYTIN_TSIRININ_SOSIAL-IQTISADI_CHTDN_THLILI_V_SWOT_ANALIZI_METODU_IL_QIYMTLNDIRILMSI, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4-dən də görüldüyü kimi, COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizədə müvəffəqiyyətli olmaq və onun iqtisadiyyata mənfi təsirlərini azaltmaq üçün ölkələr sürətlə fiskal siyasətlərə müraciət etmiş və bəzi maliyyə ehtiyat paketləri qüvvəyə

minmişdir. Başlanğıcda ABŞ-da tətbiq edilən dəstək məbləği 484 milyard dollar ikən, pandemiyanın təsiri artdıqca bu nisbət 2 trilyon dollara yüksəldi. Bu məbləğlə ABŞ epidemiya ilə mübarizədə ən yüksək dəstək paketini açıqlayan ölkə olub. Digər tərəfdən, Yaponiya dövlət həmçinin özəl sektorları dəstəkləmək üçün təxminən 1 trilyon dollarlıq maliyyə dəstəyi paketi açıqladı. Bu rəqəm 2008-ci il böhranı zamanı Yaponiyada tətbiq edilən paketdən iki dəfə çox idi. Ölkələrin elan etdiyi maliyyə yardım paketləri ölkələrin ÜDM-də ciddi yer tutur. Bəzi ölkələr tərəfindən həyata keçirilən maliyyə dəstəyi Cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 5: COVID-19 ilə Mübarizədə Elan Edilən Maliyyə Tədbirlərinin Həcmi

Ölkələr	Maliyyə ehtiyat ölçüsü	GSYH (%)	Mövzusu
ABŞ	2 trilyon dollar	10	Görülən tədbirlərə görə
Almaniya	756 milyard avro	18	Yaxşı qurulmuş institutları qorumaq və sosial faydalar üçün
Britaniya	350 min GBP	11,8	Görülən tədbirlərə görə
Kanada	107 min Kanada dolları	6,2	Görülən tədbirlərə görə
Çexiya Respublikası	100 min CZK	1,8	Görülən tədbirlərə görə
İtaliya	400 milyard avro	15	Daxili bazara və ixraca dəstək
Rusiya	1,4 t RUB	1,8	Görülən tədbirlərə görə
Türkiyə	100 milyard lirə	185	Artan kreditlər, aşağı vergilər, təxirə salınmış ödənişlər
İspaniya	200 milyard avro	20	Dövlət və özəl sektora dəstək
Yaponiya	1 trilyon dollar	20	Dövlət və özəl sektora dəstək

Mənbə: https://www.researchgate.net/publication/360778975_AZRBAYCANDA_COVID-19_PANDEMIYASININ_HALININ_INNOVATIV_FALIYYTIN_TSIRININ_SOSIAL-IQTISADI_CHTDN_THLILI_V_SWOT_ANALIZI_METODU_IL_QIYMTLNDIRILMSI, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gözləndiyi kimi, şirkətlər COVID-19 ilə mübarizə zamanı ciddi likvidlik çatışmazlığı ilə üzləşirlər. Gəlir axını pisləşən bizneslərin üzləşdiyi çətinliklərə qarşı ölkələr kreditlərin və borcların restrukturizasiyası da daxil olmaqla bəzi pul siyasətini sürətlə həyata keçirirlər. Kreditlərin və borcların restrukturizasiyası,

bazara likvidlik dəstəyinin göstərilməsi, aşağı faizli kredit variantları və siyasət faizlərinin dəyişdirilməsi əksər dünya ölkələrinin həyata keçirdiyi əsas pul siyasətidir. Bundan əlavə, BVF, ECB həmçinin Dünya Bankı kimi maliyyə qurumları sürətlə kredit dəstəyi paketləri təqdim edirlər. Bu mənada meydana gələ biləcək xarici şoklara qarşı ECB tərəfindən 870 Milyar Avro luq dəstək paketi açıqlanıb. Digər tərəfdən, ölkələr COVID-19 pandemiyasının yaratdığı maliyyə təzyiqini azaltmağı və sürətlə tətbiq etdikləri faiz endirimləri ilə banklararası əməliyyatları asanlıqla maliyyələşdirməyi hədəfləyir. Bu yolla, Çexiya 50 bənd, Rusiya 200 bənd, Serbiya 50 bənd və Türkiyə 100 bənd azaldarkən, bir çox ölkədə faiz endirimləri edildi.

Faiz dərəcələrinin endirilməsinin borc almağı asanlaşdıracağı, kredit həcmindəki daralmanı yavaşlatacağı, investisiya xərclərini azaltacağı və beləliklə də alış-veriş və investisiyalara müsbət təsir edəcəyi ümid edilir.

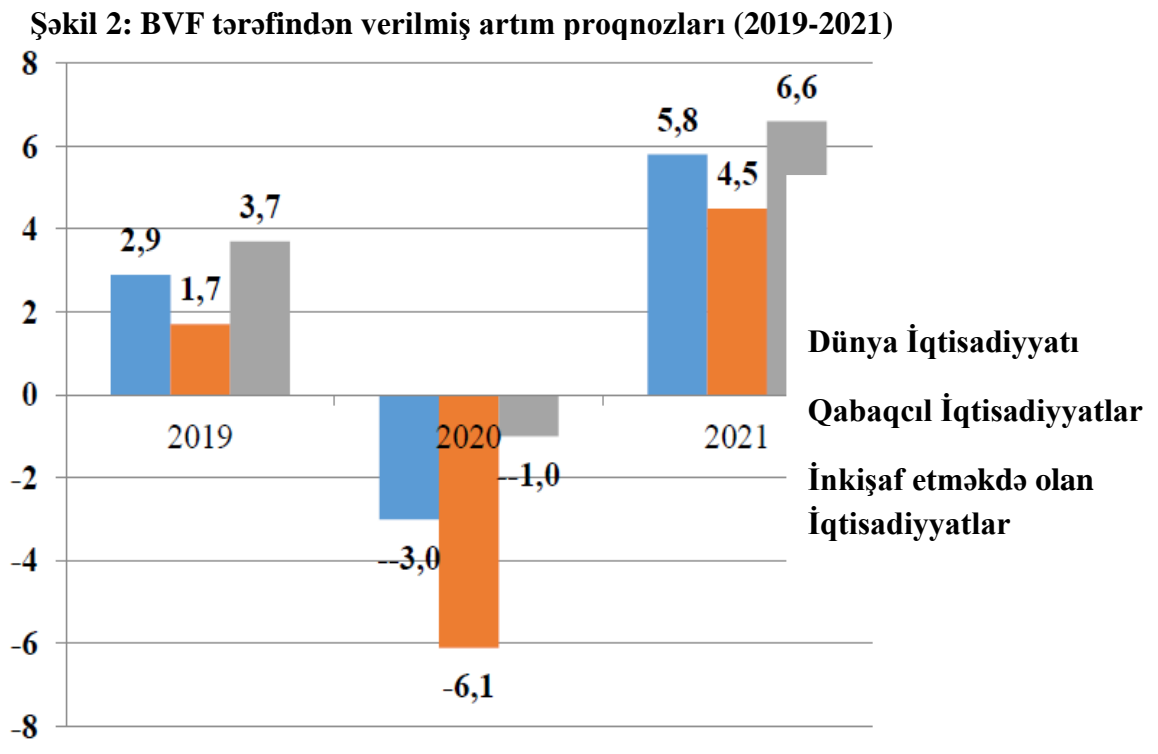
COVID-19 ilə mübarizədə həyata keçirilən monetar və fiskal siyasətlərin iqtisadi həcmi eyni zamanda əhatə dairəsi günü-gündən artır. Bu, təbii olaraq, demək olar ki, bütün ölkələrdə makroiqtisadi məlumatların müəyyən dərəcədə pisləşməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, virusun yayılmasının qarşısını almaq və insan tələfatının qarşısını almaq üçün ölkələr tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər, xüsusilə komendant saati və səyahət məhdudiyətləri, artım templəri, işsizlik, büdcə kəsiri, xarici ticarət kəsiri və s. bir çox göstəricilərdə təhriflərə səbəb olacaq. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatların inkişafı yalnız istehsalın artımından asılıdır. Ölkələrdə həyata keçirilən karantin tədbirlərinin istehsal həcmi baxımından bütün sektorlara mənfi təsir edəcəyi aydındır. Bu prosesdə bir çox şirkətin bağlanması, səhiyyə xərclərinin, dövlət xərclərinin və sosial xərclərin artması, işsizlik nisbətlərinin artması və buna uyğun olaraq işsizliyin artması kimi səbəblərdən 2020-ci ildə ölkələrin mənfi artım templəri reallaşdıracağı gözlənilir. ödənişlər və şirkətlərə verilən aşağı faizli kreditlərdə artım nəzərdə tutulur.

Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 2008-2009-cu illərdə baş verən qlobal iqtisadi böhrandan sonra ilk dəfə olaraq mənfi şəkildə böyüdü, yəni daraldı. Koronavirus pandemiyasının təsiri ilə 2020-ci ildə

dünya iqtisadiyyatının yenidən daralacağı, demək olar ki, bütün insanlar tərəfindən qəbul edilir. Bununla belə, bu daralmanın miqyası müxtəlif ssenarilərdən asılı görünür. Sıxılmanın miqyası əsasən pandemiyanın yay aylarına qədər geridə qalıb-qalmamasından asılıdır. Optimist proqnozla, iyun ayından etibarən həyatın normallaşması mənfi artımı daha məhdud səviyyədə saxlayacaq. Digər tərəfdən, pandemiyanın uzanması və ilin qalan hissəsində də davam etməsi qlobal iqtisadi daralma miqyasını daha yüksək səviyyəyə qaldıracaq.

Bu çərçivədə, məsələn, 2009-cu ildə qlobal maliyyə böhranında dünya mal və xidmətlərin ticarətində daralma 10%-ə çatdı; Yaşadığımız pandemiya zamanı mal və xidmət ticarətində daralmanın 10-15% arasında olacağı gözlənilir. Malların ticarətindəki daralmanın 8-15%, xidmətlər ticarətindəki daralmanın isə 18% olacağı təxmin edilir. BVF-nin hesablamalarına görə, son pandemiyanın iqtisadi təsiri 1929-cu il Böyük Depressiyanın nəticələrindən daha ağır olacaq.

BVF tərəfindən 2019-2021-ci illər üzrə artım proqnozları Şəkil 2-də göstərilib.

Mənbə: <https://vergiler.az/news/economy/4823.html>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatının 3% daralacağı təxmin edilir, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda 6,1%, planlı iqtisadiyyatlarda isə 1% daralma gözlənilir. Cədvəl 6-da BVF-nin ölkə üzrə verdiyi artım proqnozları göstərilir.

Cədvəl 6: Seçilmiş Ölkələr Üçün BVF Tərəfindən Hazırlanmış Artım Proqnozları

	2019	2020	2021
ABŞ	2,3	-5,9	4,7
Almaniya	0,6	-7,0	5,2
Fransa	1,3	-7,2	4,5
İtaliya	0,3	-9,1	4,8
İspaniya	2,0	-8,0	4,3
Çin	6,1	1,2	9,2
Hindistan	4,2	1,9	7,4
Rusiya	1,3	-5,5	3,5
Braziliya	1,1	-5,3	2,9
S. Ərəbistan	0,3	-2,3	2,9
Nigeriya	2,2	-3,4	2,4
Cənubi Afrika	0,2	-5,8	4,0
Türkiyə	0,9	-5,0	5,0
Yaponiya	0,7	-5,2	3,0
Britaniya	1,4	-6,5	4,0
Kanada	1,6	-6,2	4,2

Mənbə: <https://vergiler.az/news/economy/4823.html>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 6-dan göründüyü kimi, BVF-nin verdiyi proqnozlara əsasən, 2020-ci ildə demək olar ki, bütün dünya iqtisadiyyatlarında tənəzzül gözlənilir. Müvafiq olaraq, 2020-ci ildə ABŞ -5,9 faiz, Almaniya -7,0, İtaliya -9,1, Rusiya -5,5, Türkiyə -5,0 və İspaniya -8,0 faiz iqtisadi daralma yaşayacaq.

2.3. Pandemiyanın qlobal iqtisadiyyatdakı yaratdığı problemlər və onların həlli yolları

Yeni koronavirus infeksiyasının pandemiyası və bütün dünyada tətbiq edilən antiepidemioloji tədbirlər qlobal iqtisadiyyatın və həyatımızın digər sahələrinin total transformasiyası üçün katalizator oldu. Covid-19-un ortaya çıxmasından bəri bütün ölkələrdə iqtisadi zərər tədricən artdı və Çin bununla ilk üzləşdi. Qloballaşmanın çiçəkləndiyi dövrdə Çin Xalq Respublikası dünya iqtisadiyyatının əsas lokomotivlərindən birinə çevrilərək “dünyanın fabriki” adını almışdır. Çin əsas məhsul istehsalçılarından biri kimi dünyanın əksər dəyər zəncirlərinin mərkəzidir, istehlak mallarının ən böyük bazarlarından biri, eləcə də dünya mallarının və istehlak mallarının istehlakçısı hesab olunur.

UNIDO-nun məlumatına görə, 2020-ci ilin yanvar-fevral aylarında həyata keçirilən ciddi antiepidemioloji tədbirlər ölkədə sənaye istehsalının 13,5%, idxalın dollar ifadəsində 4%, ixracın isə 17% azalmasına səbəb olub.

Bu dövrdə ixracda maksimum azalma avtomatik məlumat emalı maşınları (30,7%), toxuculuq xammalı (26,2%), tikiş və geyim aksesuarları (20%), mərkəzi prosessorlar (19,6%) sahələrində müşahidə olunub. İdxalda azalma məlumatların avtomatik emalı maşınları (46,7%), mərkəzi emal qurğuları (34,9%), tekstil xammalı (25,9%) və elektrik avadanlıqları (15,7%) sahələrində olub. Çindən ixracın azalması Şimali Amerikadan başqa dünyanın bütün regionlarına təsir edib.

Mövcud vəziyyət kontekstində pandemiya fonunda təkcə Çində deyil, bir çox Avropa ölkələrində tədarük zəncirləri pozulub. Dəyər zəncirləri real vaxtda dəyişən vəziyyətə uyğunlaşmağa məcbur olublar. Məsələn, ABŞ Səhiyyə və İnsan Xidmətləri Departamenti ventilyator istehsalını artırmaq üçün Müdafiə İstehsalı Aktı çərçivəsində GM ilə 489 milyon dollarlıq müqavilə elan etdi. Avtomobil istehsalında ixtisaslaşan Amerikanın General Motors (GM) şirkəti 30 min ventilyator istehsal edəcək. Bir çox dəyər zəncirinin dağılması nəticəsində mövcud iqtisadi modellərə yenidən baxılması çağırışları olub.

Belə ki, Fransanın iqtisadiyyat və maliyyə naziri Aİ ölkələrinin hökumətlərini dəyər zəncirlərinə münasibətini yenidən nəzərdən keçirməyə çağırıb. Xüsusilə, yeni

Avropa sənaye siyasəti, rəqabət siyasəti və süni intellekt və elektrik batareyalarının istehsalı kimi bəzi strateji sektorlarda sənayenin asılılığının məhdudlaşdırılmasının zəruriliyi məsələsi qaldırılıb. Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) proqnozlarına görə, hazırkı böhran robototexnika və süni intellektin dəyər zəncirlərinə daxil edilməsinə öz təsirini göstərəcək. Bu texnologiyalar insanların istehsal və marketing proseslərində iştirakını azaldacaq ki, bu da infeksiyanın ötürülməsi riskini və insan resurslarından asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və tələbatın gözlənilməz azalmasına və ya artmasına tez uyğunlaşmağa imkan verəcək.

Effektiv tələb şoku sənaye istehsalının azalmasının əsas amillərindən biridir. Koronavirus epidemiyası həm tələb, həm də təklif tərəfində şoklara səbəb olur. Normal kommertiya fəaliyyətinin pozulması hasilatın azalmasına gətirib çıxardı və təklif tərəfində şoklar yaratdı. İstehlakçıların və müəssisələrin vəsait xərcləmək istəməməsi isə tələbin azalmasına səbəb olub. İƏİT-in məlumatına görə, bütün antiepidemioloji tədbirlərin tətbiqindən sonra inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində mal və xidmətlərə ümumi istehlak tələbi 1/3 nisbətində azala bilər. Tələbin azalmasının miqyası ölkənin xüsusiyyətlərindən və iqtisadiyyatın sektorundan asılıdır. Belə ki, mağazaların bağlanması və hərəkətin məhdudlaşdırılması istehlakçıların avtomobil, paltar, ayaqqabı və mebelə tələbatının demək olar ki, tam azalmasına səbəb olacaq. Eyni zamanda, ilkin tələbat mallarının qiyməti əvvəlki kimi qalacaq.

Dünya Bankı qeyd edir ki, COVID-19 pandemiyası mədənçıxarma sahəsində tələb və təklifə təsir edib. Tələbin azalması və tədarük zəncirlərinin pozulması 2020-ci ilin birinci rübündə enerji qiymətlərinin 18,4% azalmasına səbəb olub. Neft qiymətləri mart ayında 2020-ci ilin yanvar ayı ilə müqayisədə 50% ucuzlaşıb (neft qiymətləri nəqliyyat və səyahət kimi sahələrdə tələbin azalması səbəbindən ucuzlaşıb. Çünki iki sektor birlikdə tələbatın təxminən 2/3 hissəsini təmin edir); ABŞ-da qazın qiyməti 12%, Avropada isə 25% azalıb; Qiyməti düşmüş digər faydalı qazıntı növləri: kömür (5%-dən 17%-ə qədər); mis və sink (15%); dəmir filizi (7%); platin (23%).

Pandemiyanın sənaye sahələrinə təsiri

Sənaye istehsalı sektorları yeni bir koronavirus infeksiyasına qarşı ən həssas sahələr idi. Sənayenin xüsusiyyətləri çox vaxt uzaqdan işləməyə imkan vermir və işçi qüvvəsinin böyük hissəsi istehsalata cəlb olunur ki, bu da infeksiyanın yayılması faktorudur. Böhran daha çox enerji, avtomobil və aviasiya sənayesinə təsir göstərdi, belə ki, bu sənayələr sənaye xammalı və materiallarının tədarükü və çıxarılmasında çətinliklərlə üzləşdi. Materialların əsas tədarükçüsü, istehsal olunan komponentlərin mərkəzi və dünya bazarının mərkəzi iqtisadi fəsadları yaşayan aparıcı ölkələrdən birinci olan Çindir. 2020-ci ilin mart ayında Samsung Electronics, koronavirus böhranının potensial təsirini minimuma endirmək üçün smartfon istehsalının bir hissəsini Cənubi Koreyadan Vyetnama köçürəcəyini açıqladı (McKibbin W., Fernando R. 2020).

Təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Covid-19 pandemiyasının meydana çıxmasından bəri sənayenin bütün sahələrində ciddi iqtisadi ziyan dəymiş, bu da tələbatın azalmasına, kadr çatışmazlığına, təklifin məhdudlaşdırılmasına və məcburi müəssisələrin bağlanması. Böhran qlobal işçi qüvvəsinə, o cümlədən sənaye işçilərinə mənfi təsir göstərdi. Tələb və təklifin azalması əmək haqqını azaltmalı və hələ də tələbat olan çoxlu sayda işçini ixtisar etməli olan müəssisələrin gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Böhrandan ən çox təsirlənən sənayələr bunlardır: avtomobil, təyyarə, elektronika və hasilat sənayesi. COVID-19-un yayılmasının mənfi təsirləri Çin, ABŞ və Avropadakı ən böyük təchizat zəncirlərinə təsir etdi. Bu, sənaye istehsalının azalmasına, ixrac və idxalın azalmasına, istehsalın dayanmasına səbəb oldu. İstehlakçılar gəlirlərin azalması, yoluxma qorxusu və artan qeyri-müəyyənlik fonunda xərclərini azaltmalı oldular və nəticədə həlledici şok yarandı.

Bu məqalənin məqsədi COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata təsirini təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün COVID-19-a dair böyük həcmdə beynəlxalq statistik məlumatlardan, o cümlədən 2019-2020-ci illərdə dünya ölkələrində əsas demoqrafik tendensiyaları əks etdirən məlumatlardan, xüsusən də əhali və ölüm göstəricilərinə dair məlumatlardan istifadə edilmişdir. COVID-19-un neftdən asılı olan ölkələrə təsirini qiymətləndirmək üçün biz dünya bazarlarında neftin qiymətlərinin dinamikası ilə bağlı ən son məlumatları təhlil etdik. COVID-

19-un global maliyyə bazarına təsirini müəyyən etmək üçün global fond bazarlarındakı vəziyyəti əks etdirən əsas indekslərdən istifadə edilib. Pandemiyanın global ticarətə təsirini qiymətləndirmək üçün Ümumdünya Gömrük Təşkilatının məlumatlarından istifadə edilib.

Neftin qiymətinin düşməsi COVID-19-un neft hasil edən ölkələrə təsir etdiyi əsas kanaldır. Digər amillər olsa da, pandemiya tələbi kəskin şəkildə azaldıb və Çin iqtisadiyyatını bağladığı üçün onlardan ən vacibi kimi görünən COVID-19-dur. Çin global neft tələbinin təqribən 14%-ni və neftə tələbat artımının 75%-dən çoxunu təşkil edir (McKibbin W., Fernando R. 2020).

Çin son onilliklərdə tədarük zəncirinin global mərkəzinə çevrilib və onun iqtisadiyyatında hər hansı bir pozulma başqalarının iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. COVID-19 pandemiyası nəticəsində sərhədlərin virtual bağlanması neftə tələbatın azalmasına səbəb olub. İnsanların beynəlxalq hərəkəti dayandırılıb. Hava limanları və sərhədlər bağlandı. Zavodlar və digər sənaye müəssisələri bağlandı. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı neft böhranını daha da gücləndirdi. Rusiya kimi neftdən asılı ölkələr planlaşdırma daha yüksək neft qiymətlərinə əsaslandığı üçün büdcəyə düzəlişlər etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu vəziyyət tədiyə balansının hesablarında da öz əksini tapmışdır. Nigeriya kimi ölkələr cari hesab kəsirini doldurmaq üçün xarici kreditlər axtarmağa başlayıblar. Pandemiya səhiyyəyə böyük sərmayələr tələb edir ki, bu da saxlamaq eyni zamanda inkişaf etdirmək üçün vəsait, avadanlıq və personal tələb edir.

Pandemiyanın ən qızgın çağında global iqtisadiyyat böhranının ən aşağı nöqtəsini keçdi və dünyanın aparıcı ölkələrində iqtisadi artım başladı. Bu artım, böhran kimi, ABŞ, Aİ və Çin iqtisadiyyatlarında fərqli inkişaf etmişdir. Pandemiya zamanı karantin nəticəsində demək olar ki, eyni vaxtda bütün ölkələrdə işsizlik kəskin şəkildə artdı və istehsalda azalma oldu. OECD ölkələrində işsizlik fevralda 5,2%-dən apreldə 8,5%-ə, ABŞ-da fevralda 3,5%-dən apreldə 14,4%-ə, Çində yanvarda 5,3%-dən fevralda 6,2%-ə yüksəlib. Çində həm epidemiya, həm də iqtisadi böhran bütün digər ölkələrə nisbətən daha erkən başladı, iqtisadiyyat daha erkən böyüməyə başladı.

Çin yüksəlməyə başladı və II rübdə böyümə. Q1 ilə müqayisədə. 11,5% təşkil edib - onda ümumilikdə 2020-ci ilin nəticələrinə görə Çin 2-3% müsbət artım tempinə çatacaq. ABŞ və Avropada artım üçüncü rübdə başlayıb və ilin sonuna kimi bu ölkələrin iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatmayacaq. Belə nəticələr təkcə pandemiyanın inkişafı ilə deyil, həm də (az dərəcədə) hökumətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olub. Hökumətin tədbirləri həm məşğulluğun, həm də istehsalın dəstəklənməsinə yönəldilib. İlin ikinci yarısında əsas sual hökumətlərin bu siyasəti nə dərəcədə eyni zamanda nə qədər davam etdirə biləcəkləridir. Məşğulluğa ən çox dəstəyin verildiyi Avropa ölkələrində işsizlik artıb və çox yavaş artmaqda davam edir və artmağa davam etmək ehtimalı var ki, bu da böhrandan ləng çıxmağın amillərindən biri olacaq. Avropada hökumətlər işini itirənlərə böyük təzminatların ödənilməsi ABŞ-dan fərqli olaraq şirkətlərin ixtisarlara əl atmaması şərti ilə maaşların 90%-ə qədərini ödəyir. Belə ki, Almaniyada 2020-ci ilin fevralında 3,6%-dən işsizlik iyulda 4,4%-ə, İtaliyada 9,4%-dən 9,7%-ə yüksəlib, Böyük Britaniyada bu müddət ərzində işsizlik 3,8%-3,9%-də qalıb. Aprel ayında ABŞ-da işsizlik kəskin sürətdə yüksəldiyindən və daha sonra sürətlə azalmağa başladığından ölkə iqtisadiyyatının böhrana girməsi və ondan çıxışı cəmi iki ay ərzində baş verdi (McKibbin W., Fernando R. 2020).

2020-ci ilin sentyabr ayında əksər ölkələrdə COVID-19-a yoluxma halları artmağa başladı, lakin heç bir ölkə karantin rejimini planlaşdırmır, ayrı-ayrı rayonlar və bölgələr bağlanacaq. Bağlanma geniş yayılmış karantin deyil, maskaların taxılması, məcburi testlər, iki həftə özünü təcrid və kütləvi toplantılara qadağa qoyulması deməkdir.

Pandemiyadan ən çox təsirlənənlər insanlar arasında birbaşa təmasda olan sənayelər, yəni xidmətlər olub. Bu baxımdan, iqtisadiyyatında xidmət sektorunun payı böyük olan ən inkişaf etmiş ölkələr ən çox zərər çəkmişdir. Böyük Britaniyada xidmətlərin payı 71,3%, ÜDM-də azalma 20,4% təşkil edir. Fransada xidmətlərin payı 70,2%, ÜDM-də azalma 13,8%; İtaliyada xidmətlər - 66,3%, azalma - 12,8%; Almaniyada xidmətlər - 62,4% (sənayenin böyük payı), azalma - 9,7%; Rusiyada xidmətlər - 54%, azalma - 8,9%.

II rübdə istehsalın azaldığı inkişaf etmiş ölkələr arasında bu sıradan ABŞ və Yaponiya fərqlənir. (illik səviyyəyə yenidən hesablama olmadan) ən aşağı olmuşdur: Yaponiyada - 7,9%, ABŞ-da - 9,1%, ABŞ iqtisadiyyatında xidmətlərin ən böyük payı ilə - 81% və Yaponiya iqtisadiyyatında ən yüksəklərdən biri - 69,3%. Bu, həmin ölkələrdə daha yumşaq məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə bağlıdır.

Pandemiya və ÜDM-in azalması dünya mal və xidmətlərin ticarətinin aşağı düşməsinə əvvəlcədən müəyyən etdi və buna ABŞ-Çin ticarət müharibəsi də kömək etdi. Müvafiq olaraq, ÜDM-də ixracat payı böyük olan iqtisadiyyatların daha həssas olduğu ortaya çıxdı. 2019-cu ildə əmtəə və xidmətlərin ixracının ÜDM-ə nisbətinin 11,7%, Çində bu nisbət 18,4%, Aİ-də 47,1% olduğu ABŞ ən əlverişli mövqedədir. Avropada bu amil iqtisadi artıma gözlənilməli kimi mənfi təsir göstərməyəcək, çünki Avropa ticarətinin təxminən 60%-ni Avropadaxili ticarət təşkil edir ki, bu da daha az təsir göstərir.

Dünyada ən çox təsirlənən sənayelər turizm və nəqliyyatdır. Dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarında bu sahələrin payı ÜDM-də 7%-dən 14%-ə qədərdir.

Məsələn, Yaponiyada bu sahələrin ÜDM-də payı 7%, ABŞ-da 8,6%, Böyük Britaniyada 9%, Almaniyada 9,1%, Çində 11,3%, İtaliyada 13%, İspaniyada 14,3% təşkil edir. Bu sənayelərin bərpası 2021-ci ilin ikinci rübündən tez baş verə bilməz, müvafiq olaraq, bu ölkələrin iqtisadiyyatlarının və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyatın bərpası əngəllənəcək. Beləliklə, iqtisadiyyatların böhrandan əvvəlki səviyyəyə tam bərpası ABŞ-da birinci yarıda, Avropa ölkələrində isə - 2021-ci ilin ikinci yarısından tez olmayaraq baş verə bilər. İqtisadiyyatın bərpası pandemiyanın gedişindən, hökumətin qərarlarından, müəssisələrin və əhəlinin davranışı, bu prosesin yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliyini nəzərdə tutur.

ABŞ iqtisadiyyatı 2019-cu ili yaxşı vəziyyətdə başa vurub, iqtisadi artım 2,9% və işsizlik cəmi 3,5% təşkil edib. Ev təsərrüfatlarının xərcləri 2018-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 2,4% artıb. 2020-ci ildə artım davam edib, lakin pandemiya öz düzəlişlərini edib. 2020-ci ilin iyun ayında Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosu (NBER) fevral ayından bəri iqtisadiyyatda tənəzzül və ya tənəzzül elan etdi. 2020-ci ilin bu ayı 128 ay davam edən 1854-cü ildən bəri rekord səviyyəyə çatan ən uzun

artımın sona çatdığını göstərir. ABŞ ÜDM-i ilə bağlı yalnız rüblük və illik məlumatlar dərc edildiyi üçün NBER aylıq məlumatların dərc olunduğu işsizlik, məşğulluq və ev təsərrüfatlarının gəlirləri kimi göstəricilərin təhlilindən çıxış edib. Fevral ayı əsas göstəricilərin pik dəyərlərinin olduğu ay oldu, müvafiq olaraq mart ayı - onların payızının ilk ayı oldu (McKibbin W., Fernando R. 2020).

ABŞ iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı proqnoz hazırlamışıq. 2020-ci il üzrə işimiz zamanı ÜDM indikatorunu qiymətləndirmək üçün ilk növbədə məşğulluq və əmək məhsuldarlığına əsaslanaraq qeyd olunan bütün göstəricilər üzrə qismən proqnozlarımızdan istifadə etdik. ABŞ ÜDM-in artımı 30-35% təşkil edəcək (2-ci rüblə müqayisədə), bu da bütün müşahidə müddəti üçün rekord olacaq. 2020-ci ilin rüblük göstəricilərini 2019-cu ilin müvafiq rübləri ilə müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərəni əldə edirik: birinci rübdə artım. II rübdə azalaraq 0,3% təşkil edib. - 9,1%; 3-cü rübdə, hesablamalarımıza görə, 2,9-3,8% azalıb. Göstərilən proqnoz dəyərləri III rübdə ABŞ ÜDM dinamikasının göstəricilərinin uyğunlaşdığı ən çox ehtimal olunan diapazondur.

Son proqnozlara görə, 2020-ci ildə Çin iqtisadiyyatının artımı 1,8% (OECD) təşkil edəcək. Proqnozlarımıza görə, artım daha yüksək ola bilər. Avropanın ÜDM-i 5-6% azalacaq (OECD-nin avro zonası üçün proqnozu: 7,9% azalma). Ən böyük iqtisadiyyatların belə dinamikası ilə dünya ÜDM-nin azalması 3,5% (OECD-in proqnozuna görə, 4,5%) ola bilər.

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti

Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi koronavirus pandemiyasından iqtisadiyyata dəymiş zərərin minimuma endirilməsi üzrə proqramların əsas istiqamətlərini və istiqamətlərini özündə əks etdirən “İqtisadi artımın və sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsinin əsas alətləri” adlı həcmli sənədi ölkə ictimaiyyətinə təqdim edib. Burada təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial komponentlərə əsaslanan sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün bütün mexanizmlər və alətlər ətraflı şəkildə öz əksini tapıb. Bu proqramlar Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin COVID-19 koronavirus pandemiyasının ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyə mənfi təsirinin azaldılması üçün bir sıra tədbirlərin hazırlanması zərurəti ilə bağlı məlum Sərəncamından sonra yaranıb. Dövlət başçısı bu nəticələrin minimuma endirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə və biznes sahələrinə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə bağlı sənədlər paketinin hazırlanması barədə göstəriş verib (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021).

Dövlət dəstəyinin ümumi həcmi 2,6 milyard manat təşkil edir ki, bu da ÜDM-in təxminən 3 faizini təşkil edir. Yeri gəlmişkən, bu rəqəmlərin özləri də düşünmək üçün ciddi səbəb verir, çünki müqayisə etsək, olduqca böyükdürlər. Məsələn, Rusiyanın maliyyə naziri Anton Siluanovun martın 31-də hökumətin iqtisadi məsələlərə dair iclasında dediyi kimi, bu ölkədə koronavirus infeksiyası ilə mübarizə üçün ÜDM-in 1,2%-dən çox vəsait ayrılır. Təbii ki, mütləq ölçüdə məbləğlər müqayisəedilməzdir, amma axı Azərbaycan Rusiyadan uzaqdır və burada ÜDM-in faizi önəmlidir. Müqayisə davam etdirilə bilər eyni zamanda misal olaraq, 27 üzv ölkənin liderləri icma tarixində ilk dəfə olaraq ümumavropa sosial sabitlik istiqrazlarının buraxılması ilə bağlı razılığa gələ bilməyən Avropa İttifaqını da qeyd etmək olar. koronavirusun yaratdığı pandemiya ilə mübarizə üçün kredit vəsaitləri cəlb etmək. Bu istiqrazların buraxılışı çərçivəsində kredit xətləri pandemiya ilə mübarizə üçün likvidliyə ən çox ehtiyacı olan konkret Avropa ölkələrinə verilməli

və milli ÜDM-in 2%-nə çatmalı idi.

Sahə təhlili göstərir ki, bəzi ixrac olunan mal və məhsulların yerli istehsalı müqayisəli üstünlüyə malik deyil. Bu xammal və ara məhsulların idxalı və onların istehsal komponentinə cəlb edilməsi ixrac olunan məhsulun xarici bazarlarda qiymət üstünlüyünü artıracaq.

İqtisadiyyat Nazirliyinin sahibkarlığa dəstək və əhaliyə sosial yardımın 10 ayrı istiqamət üzrə özünü əks etdirir. Onların arasında aşağıdakı proqramlar var:

koronavirus pandemiyasından zərər çəkmiş sahələrdə çalışan insanların əmək haqqının ödənilməsi üçün maliyyə dəstəyi;

fərdi (mikro) sahibkarlara və COVID-19-dan ən çox təsirlənən ərazilərdə çalışan işçilərə maliyyə dəstəyi;

ipoteka kreditləşməsi mexanizminin və kredit zəmanətlərinin, bank kreditləri üzrə ayrıca kredit-zəmanət proqramlarının və sahibkarlıq subyektləri üçün bankların mövcud kredit portfelinin maliyyə təminatı;

Əhali tərəfindən elektrik enerjisi istehlakına görə kommunal ödənişlərə və sərnişindaşımaların həyata keçirilməsi üçün həyati əhəmiyyətli sahələrə dəstək, əhalinin maddi vəziyyətinin dəstəklənməsi üçün sosial paket və hətta təhsil xərclərinin ödənilməsinə dəstək verən ayrıca tədbirlər kompleksi. Və nəhayət, koronavirus pandemiyasının təsirinə məruz qalan ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün vergi güzəştləri, imtiyazlar həmçinin vergi tətilləri proqramı.

Bu sənədin nə dərəcədə işlənib hazırlandığını ən azı onunla qiymətləndirmək olar ki, koronavirusun nəticələrindən zərər çəkmiş müəssisələrə maliyyə dəstəyi proqramı 20 fəaliyyət sahəsini ehtiva edir. Ümumilikdə 304 min nəfərin cəlb olunduğu obyekt və müəssisələr ayrılıb. Bu kompensasiya tədbirləri xüsusi olaraq ixtisarların qarşısını almaq və işçilərin maaşlarını saxlamaq məqsədi daşıyır. Nə qədər pafoslu səslənsə də, sənədin məhz belə detallarıdır. İqtisadiyyat Nazirliyi vəziyyətin pisləşdiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə diqqət yetirdiyini göstərir. Üstəlik, sənədin bu bölməsində konkret rəqəmlər olduğu üçün - məsələn, 78,8 min nəfərin sənaye sektorunda, 106,4 min

nəfərin ticarətdə, 7,8 min nəfərin nəqliyyatda və s. zərər çəkə biləcəyinə əsaslanaraq yardım göstəriləcək Bu o deməkdir ki, bu proqram, necə deyərlər, təsadüfi, ümumi statistikaya əsaslanaraq qəbul edilməyib, konkret sənaye və ya ticarət obyektlərində işçilərin sayı nəzərə alınmaqla hazırlanıb (Həsənlı Y.H , Musayeva C.Q. 2021).

Öz növbəsində, mikro və kiçik sahibkarlara maliyyə dəstəyi proqramı 292 min sahibkarlıq subyektiə əhatə edəcək. Burada söhbət hüquqi şəxslərdən gedir ki, burada rəhbərlə yanaşı, 10-dan artıq işçi də iştirak etmir. Bu proqram 248.000-dən çox vergi ödəyicisini əhatə edir ki, bu da çox vacibdir, çünki bu gün məşğulluq uğrunda mübarizənin ön cəbhəsini məhz bu təsərrüfat subyektləri təşkil edir. Müasir şəraitdə istənilən ölkənin iqtisadiyyatı ilk növbədə mikro, kiçik və orta biznesə əsaslanır və bu segment nə qədər güclü olarsa, iqtisadiyyatın özü də müvafiq olaraq bir o qədər güclüdür.

Hökumətin təqdim etdiyi vergi güzəştləri kompleksi də az maraq doğurmur. Və burada söhbət təkcə güzəştlərin özündən deyil, həm də vergi tətillərindən, hətta sahibkarlıq subyektləri üçün imtiyazlardan gedir. Aydındır ki, bu, koronavirus pandemiyasından zərər çəkən ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara aiddir. Əmlak, torpaq vergisi, mənfəət vergisi (gəlir vergisi) var ki, bunlara da oxşar güzəştlər verilir. İctimai iaşə sahəsində biznesi olan şəxslər indi sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin azaldılmasına, gəlir vergisi ödəyicilərindən azad olunmağa ümid edə bilərlər.

Dövlət yardımının bu mərhələsində İqtisadiyyat Nazirliyi güzəşt və imtiyazlardan yararlına biləcək vergi ödəyicilərinin konkret sayını göstərməyib. Bunun izahı sektorlar və fəaliyyət növləri üzrə vergi tətillərinin, güzəşt və imtiyazların çox geniş yayılması ola bilər. Və burada, vergi yardımı proqramının hazırlanması üçün məhdud müddətləri nəzərə alaraq, hansı vergi ödəyicisinin və hansı xüsusi faydanın altına düşdüyünü anlamaq sadəcə olaraq qeyri-real idi. Buna görə də faydalar özləri geniş miqyaslıdır və maksimuma yönəldilmişdir. Məsələn, 2019-cu ilin sonunda mənfəət vergisinin (gəlir vergisinin) ödənilməsi müddətinin uzadılması təbii ki, istisnasız olaraq bütün vergi ödəyicilərinə böyük köməkdir. Eyni sözləri vergilərin ödənilməsi və bəyannamələrin verilməsi müddətlərinin

uzadılması, ayrı-ayrı kateqoriya vergi ödəyicilərinin müəyyən müddətə ƏDV ödəməkdən azad edilməsi və digər məqamlar barədə də demək olar.

Təbii ki, belə bir sənədin ümumiyyətlə ortaya çıxmasının səbəblərini nəzərə alsaq, vergi güzəştləri və tətillər ilk növbədə əhalinin ərzaq, tibbi və digər vacib ehtiyaclarını təmin edən sahələrlə məşğul olan sahibkarlara təsir etdi. Onlar müəyyən edilmiş təyinat üzrə malların istehsalı üçün istifadə olunan xammal və materiallara görə vergidən, habelə ƏDV-nin sıfır dərəcəsindən azaddırlar.

Koronavirus pandemiyasından zərər çəkən ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə yeni bank kreditlərinin verilməsinə dəstək məqsədilə kredit və zəmanət proqramını və sahibkarlıq subyektləri üçün mövcud kredit portfelinin dəstəklənməsi üzrə analoji proqramı da ayrıca qeyd etmək istədim. Oxşar adlar, lakin yardım paketlərinin özləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Birinci halda, söhbət ondan gedir ki, yeni bank kreditlərinin məbləğinin 60%-ni əhatə etmək üçün dövlət ümumi məbləği 500 milyon manat məbləğində zəmanət verəcək. Təbii ki, şərait var. Məsələn, belə zəmanətli kreditlər üzrə faiz dərəcələri 15%-dən, maksimum müddət isə üç ildən çox olmamalıdır.

Və nəhayət, burada dövlət zəmanətli kreditlər üzrə faizlərin yarısı (15%-in 7,5%-i) subsidiyalaşdırılacaq. Və bütün bu pullar Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitindən ayrılacaq (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021).

Sahibkarlıq subyektləri üçün mövcud kredit portfelinin dəstəklənməsi üzrə kredit zəmanəti proqramına gəlincə, burada artıq ümumi məbləği 1 milyard manatdan və birinci il üçün zəmanətsiz kreditlər üzrə bütün faiz dərəcəsinin 10%-nin subsidiyalaşdırılmasından söhbət gedir. kreditlərin müddəti həmçinin faiz dərəcəsi. Və bu pul da Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun xətti ilə veriləcək. Nəhayət, koronavirusla əlaqədar yaranan çətinliklərlə əlaqədar vətəndaşlara köməklik məqsədilə sosial paketlər insanların maddi vəziyyətini dəstəkləmək üçün işsizlik müavinətləri, sosial müavinətlər və s. Verildi. Kommunal ödənişlərə dəstək çərçivəsində isə əhalinin elektrik enerjisindən istifadəsində güzəştli limitin 100 kilovat-saat artırılması nəzərdə tutulur. Və nəhayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlət sosial cəhətdən həssas qruplardan olan ailələrin üzvü olan tələbələrin təhsil

haqqının ödənilməsinə ayrıca proqram çərçivəsində dəstək verəcək.

Məqaləni BMT-nin Baş Katibi Antonio Quterreşin koronavirusla mübarizədə ölkələrə yardım tədbirləri, eləcə də xüsusi Təhdidlərə Dəstək və Cavab Fondunun yaradılması haqqında dünənki çıxışından sitatla bitirmək istərdim. O, ölkələri ikirəqəmli qlobal ÜDM artımına nail olmaq həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün aydın tədbirlər həyata keçirmək üçün innovativ, əlaqələndirilmiş və insan mərkəzli stimulyasiya paketinin həyata keçirilməsini dəstəkləməyə çağıraraq deyib: “Dünya misli görünməmiş sınaq qarşısındadır. İndi isə həqiqət məqamıdır”. Və bununla bağlı qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan üçün həqiqət məqamı məhz dövlətin öz vətəndaşlarını qorumaq, iqtisadiyyatın sabitliyini qorumaq üçün gördüyü tədbirlərdir (Nicola M. 2020).

Dünyada yeni koronavirus pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlardan biri də turizm olub. Sərhədlərin bağlanması və uçuşların dayandırılması ilə əlaqədar 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə Azərbaycana 4 dəfə az əcnəbi həmçinin vətəndaşlığı olmayan şəxslər gəlib. 2020-ci ildə qarşılıqlı turizm xidmətlərinin dövriyyəsi 4,3 dəfə azalıb, idxalın turizm xidmətlərinin ixracını üstələməsi nəticəsində kəsir yaranıb. Böhran təkcə turizm sektoruna deyil, digər əlaqəli sənaye sahələrinə də ciddi iqtisadi itkilər verdi. Bu araşdırmada müəlliflər həmçinin COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirini və gözlənilən bərpa müddətini qiymətləndirirlər. Müəlliflər pandemiya sonrası dövrdə alternativ turizmin inkişafında baş verəcək dəyişikliklər və Azərbaycanın buna hazırlıq dərəcəsi ilə bağlı təkliflər veriblər. Tədqiqatın məqsədi koronavirus infeksiyasının dünya iqtisadiyyatına və ölkə iqtisadiyyatına təsirini öyrənmək, problemləri və mövcud inkişaf ssenarilərini öyrənmək, postpandemiya dövründə turizmin alternativ növlərindən istifadə imkanlarını araşdırmaqdır. Tədqiqat metodologiyası - tədqiqat işində müəlliflər müqayisəli təhlildən, sistemli yanaşmadan, statistik təhlildən istifadə etmişlər. Tədqiqatın əhəmiyyəti - əldə edilmiş analitik nəticələr əsasında COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsiri ümumiləşdirilmiş, pandemiya sonrası dövrdə görülməli olan tədbirlərin turizm sektoru üçün tətbiqi əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsidir ki, virusun yaratdığı problemlərin aradan

qaldırılması üçün turizm sahəsində bir sıra yeni səyahət qaydalarını tətbiq etmək lazımdır ki, bunlara viza rejimi, peyvənd, sığorta daxildir. Fiziki məsafənin saxlanması tələbi turizmin təşkilati formasını da dəyişə bilər və turizm şirkətləri kütləvi turizmdən fərdi və ya kiçik qrup səfərlərinə keçmək məcburiyyətində qala bilərlər. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və davamlı inkişafı üzrə 2021-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın layihəsində turizmin inkişafı üçün xüsusi yer ayrılması məqsədəuyğun hesab edilib. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqat zamanı müəlliflər pandemiyanın turizm sektorunda yaratdığı problemləri ümumiləşdirmiş, turizmin gələcək inkişafı üçün müxtəlif ssenariləri təhlil etmiş və turizm şirkətləri üçün bir sıra təkliflər irəli sürmüşlər. Alternativ turizm növlərinin potensialı da öyrənilib, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı üçün müvafiq təkliflər irəli sürülüb.

3.2. Azərbaycanda koronavirus pandemiyasına qarşı alınan iqtisadi tədbirlər

Son zamanlar koronavirus infeksiyasının (COVID-19) əhatə dairəsi və coğrafiyasında genişlənmə müşahidə olunur. Yeni infeksiyanın global iqtisadiyyata, beynəlxalq maliyyə həmçinin əmtəə bazarlarına, o cümlədən neft qiymətlərinə mənfi təsiri də artır.

Koronavirus epidemiyası kontekstində müxtəlif ölkələrin hökumətlərinin strategiya və taktikalarının sosioloji təhlilinin nəzəri həmçinin metodoloji əsasları hələ başlanğıc mərhələsindədir ki, bu da müqayisəli tədqiqatların aparılmasını və onların nəticələrinin turizmin idarə olunması praktikasında tətbiqini çətinləşdirir. Pandemiya şəraitində səyahətə münasibət, Azərbaycanda və respublikadan kənarında turist səfərlərinin planlaşdırılması kontekstində əhalinin münasibəti və davranış stereotipləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bir tərəfdən əhalinin yaxın gələcəkdə turizm sahəsinə olan ehtiyac və maraqlarını əks etdirən çox az empirik məlumat mövcuddur.

Beləliklə, ümumilikdə turizm məsələlərinə dair geniş elmi materialın mövcudluğu şəraitində COVID-19-un yayılmasının daxili və gəlmə turizmə qısa və ortamüddətli təsirlərinin qiymətləndirilməsinə, nəticələrinin təhlilinə həsr olunmuş

işlərimiz yoxdur. Vətəndaşların gediş-gəlişinə və sənayenin işinə qoyulan məhdudiyyətlər, pandemiya zamanı bu sənaye və qonaqpərvərlik sənayesinə dəstək tədbirlərinin effektivliyi, əhalinin davranışı üçün rəasional taktika seçimi, reaksiyaların xüsusiyyətləri vətəndaşlar tərəfindən sanitar tələblərə riayət edilməsidir.

Müasir Azərbaycan dünya və regional siyasətdə getdikcə daha əhəmiyyətli amilə çevrilir. Bu, ilk növbədə, daxili siyasi sabitlik, sabit iqtisadiyyat, düzgün istiqamətlənmiş və bacarıqla həyata keçirilən xarici siyasətlə bağlıdır. Transmilli nəqliyyat, kommunikasiya həmçinin enerji layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan regionun iqtisadi lideri və dünyanın qlobal xəritəsində mühüm oyunçuya çevrilib (Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С., Манасян С.М. 2020).

Həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial-iqtisadi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, informasiyanın əlçatanlığı, turizm şirkətləri arasında rəqabət, respublikanın özündə və xaricdə turizm üçün istiqamətlərin geniş seçimi, xarici ölkələrin mədəniyyəti və adət-ənənələri - bütün bunlar Azərbaycan əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin respublika daxilində turist səfərləri etmək imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş, xarici turizm bazarının böyüməsinə təsir göstərmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikada ölkənin sənaye-innovativ inkişafı üzrə mühüm proqramlar, respublika regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramları uğurla həyata keçirilib, torpaq islahatı aparılıb, səhiyyənin və təhsilin inkişafı proqramları həyata keçirilib. Koronavirus pandemiyası ərəfəsində turizm Azərbaycan iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri idi. Turizmin respublikanın ÜDM-ə verdiyi töhfə 3% səviyyəsində qiymətləndirilmişdir.

Ölkədə hava nəqliyyatı bazarı hər il 8-12% artıb.. Azərbaycanda turizm xidmətlərinin qiymətləri dünya bazarı üçün məqbul diapazonda qalır və onların keyfiyyətində artım tendensiyası müşahidə olunur. 2020-ci ilin əvvəlindən mövzusu siyasi, ictimai və ekspert müzakirələrinin mərkəzindədir. Həm yerli, həm də beynəlxalq turizm, yeni koronavirus infeksiyasının yayılmasından ən çox təsirlənən

sənayelər sırasındadır. Müəlliflər turizm sənayesinin problemlərinin tədqiqi ilə bağlı çoxillik təcrübələrinə əsaslanaraq, koronavirusun turizmə təsirinin nəticələrini, onun inkişafına mane olan amilləri, həm böhran davranışı, həm də iqtisadi təsirləri və sanitariya prosedurları nəzərdən keçirirlər.

1. Koronavirus pandemiyasının qlobal turizm bazarına təsirinin təhlili.

Turizm pandemiyasının iqtisadi təsirindən ən çox təsirlənən sahələr arasındadır. Turizm və rekreasiya sektoru tez-tez xarici şoklardan təsirlənir - konkret qəbul edən ölkələrdə baş verən hadisələr: hərbi münaqişələr və terror təhlükələri, iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, maliyyə həmçinin iqtisadi böhranlar və s. digər bölgələrə səfərlər.

Pandemiyanın davam etməsi turizm sənayesinin insanların sərbəst hərəkətindən nə dərəcədə asılı olduğunu göstərir. Əhali ayrı-ayrı ölkələrin epidemioloji vəziyyətini milli həmçinin beynəlxalq turizmin inkişafına əhəmiyyətli təsir kimi görür. Bu, xüsusilə turizmdən çox asılı olan ölkələr üçün vacibdir. İnfeksiya qorxusundan əhalinin böyük bir hissəsi passiv istirahətə məhkum edilib eyni zamanda ölkədə qalıb. Respondentlərin yalnız onda biri (9,1%) koronavirusa yoluxma riskinə baxmayaraq, hələ də aktiv istirahətə - yaşayış yerindən kənarında, lakin Azərbaycanın daxilində səyahətə üstünlük verir. Azərbaycanda keçirilən sorğunun nəticələrinə görə, respondentlərin 38,8%-i 2020-ci ildə yay təttilini öz ölkələrində keçirəcəklərinə inanır (Drobot EV, Makarov İ.N., Nazarenko V.S. 2020).

Pandemiyaya qarşı mübarizədə həmçinin insanların sağlamlığının qorunmasında uğurlu təcrübəsi ilə tanınan Azərbaycan bu çətin dövrlərdə, hətta rifah dövləti kimi də müxtəlif dəstək proqramları həyata keçirir. Bu proqramların əsas istiqamətləri hansılardır? (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021).

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın xəstəliklərlə mübarizə həmçinin əhalinin sağlamlığının qorunması, habelə bu xəstəliyin iqtisadiyyata və əhalinin rifahına mənfi təsirinin azaldılması sahəsində təcrübəsi hazırda yüksək qiymətləndirilir həmçinin amil kimi göstərilir. Bizim milli strategiyamız və bu xəstəliyə qarşı effektiv mübarizə strategiyamız başqa ölkələrdir.

Prezidentin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə bağlı Baş nazirin təsdiq etdiyi proqram planında əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və ictimai faydanın təmin edilməsi üçün bir sıra proqramlar da nəzərdə tutulub. Bütövlükdə büdcə kəsiri 2,5 milyard manat proqnozlaşdırılsa da, Prezidentin tapşırığı ilə dəstək sisteminin genişləndirilməsi ilə büdcə 3,5 milyard manatı ötüb.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin bu yaxınlarda fəaliyyətə başlamış və yuxarıda qeyd olunan sahələrdə mühüm rol oynayır. Bu sahələrə iş təhlükəsizliyi və əmək haqqı, iş imkanlarının artırılması, pullu dövlət xidmətlərinin artırılması, hökumət müxtəlifliyinə görə işini tərk edən işsizlər və işsizlər, 2,3 milyon nəfər üçün insan müavinətinin dəstəklənməsi daxildir. Xalq, işsizlikdən sığorta təminatının genişləndirilməsi və s. əlavə, işsizlər üçün ictimai təhlükəsizlik peşə təhsili, şəxsi proqramların genişləndirilməsi və onun həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi, sosial təminat sisteminin gücləndirilməsi həmçinin həssas qruplar üçün kral, genişləndirilməsi, təhsilin bir hissəsi olmayan tədqiqatlarda iştirak edənlərlə məhdudlaşır. Sosial yardımın genişləndirilməsi həmçinin asanlaşdırılması, tək ahıllara sosial xidmətlərin təşkili üçün məşğulluq xidmətlərinin genişləndirilməsi və digər dəstək sistemləri bu proqramların məqsədlərindəndir.

- Bu humanitar yardım sahələrində hansı işlər görülüb və bu yardım proqramlarından nə qədər vətəndaş zərər çəkib? (Həsənli Y.H., Musayeva C.Q. 2021).

- Prezident İlham Əliyev ötən il iki inqilabi sosial paket planını həyata keçirdi ki, nəticədə əhalinin 42%-i, yəni 4,2 milyon nəfər əsas dövlət dəstəyi, maaşlar, pensiyalar, uzunmüddətli qayğı eyni zamanda təqaüdlər və digər sosial müavinətlərlə təmin olundu. Yəni, keçən ilki mühüm sosial dəstəyi bu ilki epidemiya dövründə xalqımıza mühüm dəstək kimi qiymətləndirirəm.

Eyni zamanda, pandemiya dövründə dövlət qulluqçularının haqsız yerə işdən çıxarılması eyni zamanda işdən çıxarılması hallarının qarşısının alınması, işçilərin əməkhaqqı eyni zamanda pensiyalarının idarə edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilib. Pandemiya başlayandan bəri işəgötürənlər özəl sektordakı iş yerlərini qorumaq üçün çox çalışdılar. Onlar “Əmək müqaviləsi bildirişi”

sənədləşmə sistemi vasitəsilə məlumatlandırılır həmçinin sistemdən gündəlik baxış alır, işçinin işini və əmək haqqını saxlamağa imkan verir.

Dövlət başçısının məşğulluqda iqtisadi kölgəyə qarşı kompleks tədbirlərin görülməsi, xüsusilə işəgötürənləri həmçinin işçiləri normal iş yerlərini tərk etməyə çağırması ilə bağlı sərəncamları iş yerlərinin artırılması hesabına əmək müqavilələrinin sayının artmasına uğur kimi baxırıq.

Təsadüfi deyil ki, 2020-ci ilin 4 ayında Nazirliyin tabeliyində olan Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna (DSMF) 163 milyon manat və ya proqnozdan 17,2 faiz çox vəsait daxil olub. Ötən ilin müvafiq dövrünü müqayisə etsək, xüsusi inzibatçılığa baxmayaraq, DSMF-nin 313,4 milyon manat və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 39,6 faiz çox gəlir əldə edilib.

Digər tərəfdən, ictimai maraqların təşviqinə cavabdehdir. Keçən il həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində DSMF-nin büdcə proqnozu 105,5 faiz yerinə yetirilib, absurd pensiya qərarı nəticəsində fondun vəsaitləri hesabına formalaşan 200 milyon manat vəsaitə qənaət edilib. Apreldə 2,3 milyon insan dövlət yardımını alıb.

Aprel ayında xüsusi rejimlə əlaqədar işini itirmiş 600 min nəfər aztəminatlı şəxs, o cümlədən işsizlər və adi işçilər müəyyən edilərək pensiya təyin edilib. Vətəndaşlara aprel ayı üçün ödəniş bank və poçt vasitəsilə həyata keçirilir.

Artıq vətəndaşların may ayının ödənişi üçün bank kartı sifarişləri verilib. Banklar onlara kartını almaq üçün mesaj göndərəcək, vətəndaşlarımız may ayında kartlarını alıb bankomatdan pul çıxara biləcəklər. Aprel-may aylarında ümumilikdə 600 min nəfərə birdəfəlik ödəmələrə 228 milyon manat vəsait ayrılıb ki, bunun da 114 milyon manatı artıq aprel ayında həmin vətəndaşlara verilib.

Digər istiqamət, məşğulluq imkanlarını təşviq etmək üçün Prezidentin fərmanı ilə dövlət sektorunda çalışanların sayının 38 000-dən 90 000-ə çatdırılmasıdır. Artıq DOST biznes platforması vasitəsilə daha 23 000 nəfər layihəyə qoşulub. Hazırda 61 min nəfər dövlət haqqı ilə müqavilə əsasında işləyir. Şəxsi proqramlara gəlicə, bu il minimum 12 000 ailə üçün kiçik fermer təsərrüfatları yaradılacaq (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021).

Məlumdur ki, antikorrupsiya qanunları zamanı xəstəliyə yoluxma riski yüksək olan yaşı 65-dən yuxarı olan vətəndaşların sağlamlıqlarını qorumaq üçün evdən çıxmasına icazə verilmir. Bununla əlaqədar olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Prezidentin sərəncamı ilə bütün sosial işçiləri onlara evdə gündəlik sosial xidmətlər (mənzil, dərman, yardım və s.) təmin etmək üçün çağırır. Prezident İlham Əliyevin 14 aprel 2020-ci il tarixli “Müxtəlif rejimlərdə sosial işçilərlə təminatına cəlb olunan işçilərin ictimai təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi haqqında” Sərəncamı bu sahədə üstünlüklərin bariz sübutudur. Xüsusi qayğıda sosial işçilərin rolu yüksəkdir.

Bütövlükdə, global iqtisadi və sosial dəstək sisteminin hazırkı təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, epidemiya dövründə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə və bir çox başqa ölkələrlə müqayisədə artan həmçinin müxtəlif maliyyə dəstəyi proqramı var. Başqa sözlə desək, ölkəmizdə işlə təmin olunmaq, əmək haqqı xərcləri, işsizlərin qayğısına qalmaq, işsiz işçilər rejim dövründə daha müxtəlif həmçinin həssas, işsizlərə pul itirir. Məşğulluq imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün proqramların həyata keçirilməsi Sahibkarları həmçinin digər müvafiq sektorları dəstəkləmək üçün ictimai təhlükəsizliyin, sosial rifahın həmçinin işsizlikdən sığortanın genişləndirilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Müvafiq olaraq, birdəfəlik ödənişlə bağlı bütün müraciətlərin qəbulu, baxılması və həlli, nəticəsi barədə vətəndaşların məlumatlandırılması - bütün bu prosedurlar təbii ki, kompüterdə həyata keçirilir. Aprelin 7-də, Nazirlər Kabineti lazımi qərar qəbul edib pətisiyanı qəbul etməyə başlayandan iki gün sonra, aprelin 9-dan pul siyasətinin həyata keçirilməsinə başlanılıb. 600 min işsiz və aztəminatlı vətəndaşın xüsusi qaydalara uyğun olaraq gəlirlərini itirməsi ilə proses bir aydan az müddətdə başa çatdırılıb. Bununla belə, bir çox ölkədə koronavirus infeksiyası zamanı işdən çıxarılan milyonlarla insan işsizlik müavinəti üçün qeydiyyatdan keçə bilməyib.

Onu da qeyd edim ki, epidemiya ilə bağlı sosial dəstək tədbirlərinin genişləndirilməsi kontekstində nazirliyin 142 - Zəng Mərkəzi bu tədbirlərlə bağlı sistemi gücləndirir. Təkcə aprel ayında Çağrı Mərkəzinə vətəndaşlardan 200 minə yaxın zəng daxil olub. Bu müraciətlər sosial dəstək tədbirlərini, o cümlədən

məşğulluq, məşğulluq, sosial müdafiə, tibbi-sosial reabilitasiya və s. Əməkdaşlarımız bütün sorğulara ətraflı cavab verir və vətəndaşlara brifinqlər və məlumatlar verilir. Çağrı mərkəzi saat 9:00-dan 24:00-dək 100-ə yaxın zəngə cavab verir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işsizlik səviyyəsinə yanaşması dünyada ən mütərəqqi yanaşma hesab olunur. Bu yanaşmaya əsasən, müşahidə olunan dövr ərzində gəlir gətirən məşğulluğu olmadıqda, yalnız son bir ay ərzində aktiv iş axtaran həmçinin iş təklifi verildikdən sonra iki həftə ərzində işə başlamağa hazır olan şəxslər işsiz sayılırlar. Burada işçilər, fərdi sahibkarlar (işəgötürən və ya adi vergi ödəyicisi kimi fəaliyyət göstərənlər də daxil olmaqla), ailələrdə işləyənlər, əmlak əldə edənlər və iqtisadi qeyri-fəal əhali nəzərə alınmır. Başqa sözlə desək, işsizlik iqtisadi cəhətdən qeyri-fəal əhali üçün qlobal deyil, iqtisadi fəal əhalini əhatə edir.

Onu da vurğulamaq istərdim ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi hökumətin iqtisadi və sosial sahədə həyata keçirdiyi siyasətlərdən biri də iqtisadiyyatda qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması, əmək sistemi vasitəsilə işçi qüvvəsinin və işçi qüvvəsinin sosial hüquqlarının təmin edilməsi münasibətləridir. Hökumət başçısı tərəfindən təsdiq edilən və həyata keçirilən hökumət komissiyası var. Bu tədbirlərdə qeyri-rəsmi əmək məsuliyyəti ilə bağlı güclü tədbirlər müəyyən edilmiş, idarəetmə təkmilləşdirilmiş, qeyri-rəsmi işdən formal işə keçidin stimullaşdırılması üçün güclü mexanizmlər tətbiq edilmiş və bu istiqamətdə addımlar atılır. Qeyd etdiyim kimi, müstəsna karantin müddətinə baxmayaraq, özəl sektorda (yanvar-aprel aylarında əmək müqavilələrinin sayı 105 min artıb, onlardan 94 minə yaxını özəl sektorda) bu işin nəticəsidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sonda onu da qeyd edək ki, 2020-ci ildə koronavirus infeksiyasından ən çox təsirlənən sektor turizm sektoru olub. Turizm sektorunda tələb şokunun miqyası və sektora iqtisadi təsirin dərəcəsi pandemiyanın nə qədər davam etməsindən asılıdır. Qeyri-müəyyən vəziyyət pandemiyanın bitməsindən və effektiv peyvənddən sonra da qalacaq. Turizm sektorunda itkilərin qarşısını tam almaq mümkün deyil. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar üç problemin həllinə ehtiyac var:

1. İnsanları virusdan qorumaq;
2. İş dünyasının dirçəlməsini təmin etmək;
3. Koordinasiya mexanizmlərini (məsələn, özəl sektor, dövlət və akademik əməkdaşlıq, qısa, orta və uzunmüddətli əlaqələndirilmiş siyasətlər, vaxtında və dəqiq məlumat) cəlb etmək.

Azərbaycanda, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yüzlərlə mədəni turizm məkanı var. Şuşada və işğaldan azad edilmiş digər rayonlarda beynəlxalq musiqi festivallarının və digər yaradıcılıq tədbirlərinin təşkili, kurort-rekreasiya resurslarından istifadə də alternativ turizmin inkişafına təkan verəcək. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üçün bərpası və davamlı inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın layihəsində mədəniyyət, sağlamlıq, aqroturizm və qış turizminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsini təklif edirik.

Pandemiyanın formalaşdırdığı yeni psixososioloji prosesin digər nəticəsi isə istisnadır. Xüsusilə virusa yoluxmuş şəxslərə qarşı ayrı-seçkilik və təcridedici münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi müşahidə edilir. Bu səbəbdən yoluxmuş insanların diqqətsiz nümayişi və ya elan edilməsi yeni təhlükələr gətirir. Bundan əlavə, kütləvi psixologiyada baş verəcək səpmələr epidemiya prosesinin psixososial ölçüsündə diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan başqa bir məsələdir. Bu səbəblərdə karantin günlərində fərdi və cəmiyyət səviyyəsində psixososial rifahın qorunması və epidemiya prosesinin yaratdığı karantin mühitinin yaratdığı neqativ psixososial vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək üçün strategiyaların işlənib hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir (Pfefferbaum B., Nort C.S. 2020).

Epidemiyaların tarixi macərəsi araşdırıldığında onların siyasi sahədə buraxdığı təsirlər açıq şəkildə görünəcək. Çünki epidemiyalar dünya tarixində idarəetmə və həyat dəyişikliklərinə səbəb olan və qlobal təsirləri olan sağlamlıq hadisələridir. Bu təsirləri geniş miqyaslı nümunələrlə görmək mümkün olmuşdur. Tarixdə epidemiyalar qidalanmadan arxitekturaya və hətta imperiyaların dağılmasına qədər bir çox mövzuda yeni inkişafın səbəbi kimi qəbul edilmişdir. Məsələn; Avropa, Avrasiya və Şimali Amerikada dəqiq sayı bilinməsə də, 1300-cü illərdə İtaliyada baş verən Qara Ölüm səbəbiylə təxminən 75-125 milyon insan həyatını itirdi. Bu epidemiya nəticələri və təsirləri ilə Avropanın ən böyük epidemiyası hesab edilir. Epidemiyanın sosial, iqtisadi həmçinin siyasi təsirlərinə görə Avropada feodalizmin çöküşünün əsas amili hesab olunur

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamınının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı tədbirlər planı.

2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Pul siyasəti icmalı, Yanvar-Dekabr 2020.

3. Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. (2021), COVID-19 “Pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri”. 241 səh.

4. Muradov R. (2006), Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, Elm, 12 səh.

5. Quliyev T. (2013), “İnsan resurslarının idarə edilməsi”, “Nağıl evi” şirkəti, 178 səh.

6. Təhlil- Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsiri və onun Azərbaycan üçün nəticələri, Mirza İbrahimov, Bakı, AZ1005, Azerbaijan, Aprel-2020.

7. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. (2013), “Sosial-iqtisadi statistika”-dərslık, Bakı, “Azərbaycan” (241) 53 səh.

İngilis dilində

1. Alfaro L. et al. (2019), “Corporate debt, firm size and financial fragility in emerging markets”, NBER Working Paper 25459, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, January, 58 p.

2. Ashraf B.N. (2020), “Economic impact of government interventions during the COVID-19 pandemic: International evidence from financial markets” // Journal of Behavioral and Experimental Finance, 27, 100371, <https://doi.org/10.1016/i.ibef.2020.100371>

3. Baker S.R., et al. (2020), "The unprecedented stock market reaction to COVID-19". The Review of Asset Pricing Studies, raaa008. <https://doi.org/10.1093/rapstu/raaa008>.

4. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020), "Economics in the Time of COVID-19". London, CEPR Press, 120 p.

5. Berg J. (2020), "The labour market policy response to COVID-19 must leverage the power of age". VOX, CEPR Policy Portal. <https://voxeu.org/article/labour-market-policy-response-COVID-19-must-leverage-power-age> (дата обращения 04.12.2020).

6. Boone L. (2020), "Tackling the fallout from COVID-19. Economics in the Time of COVID-19". R. Baldwin and B. Weder di Mauro (eds). London, CEPR Press, 148 p.

7. Bruno V., Shin H.S. "Currency depreciations and emerging market corporate distress", Management Science, 2020, vol. 66(5), p.1935-1961.

8. Calnan M. & Johnson B. (2015), "Health, health risks and inequalities: An exploratory study of women's perceptions", Sociology of Health and Illness, 7(1), p.55-75. <https://dx.doi.org/10.1111/1467-9566.ep10831360>

9. Davis I. (2009), "The new normal, The McKinsey Quarterly". <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/Strategy%20and%20Corporate%20Finance/Our%20Insights/The%20new%20normal/The%20new%20normal.ashx>

10. Dingel J. & Neiman B. (2020), "How many jobs can be done at home?" <https://voxeu.org/article/how-many-jobs-can-be-done-home>

11. Ebrahimi E., Igan D., Peria S.M. (2020), "The Impact of COVID-19 on Inflation: Potential Drivers and Dynamics". Special Series on COVID-19, International Monetary Fund, Wash., DC, 14 p.

12. Giddens A. (2010), "Modernite ve bireysel kimlik": Geç modern çağda benlik ve toplum, Say Yayınları, 325 p.

13. Han B. C. (2020), "The viral emergenc(e/y) and the world of tomorrow" [https:// pianolaconalbedrio.wordpress.com/2020/03/29/the-viral-emergence-y-and-](https://pianolaconalbedrio.wordpress.com/2020/03/29/the-viral-emergence-y-and-)

the-world-of-tomorrow-byun-chul-han/

14. Hill T.D., Gonzalez K., Burdette A. M. (2020), The blood of Christ compels them: State religiosity and state population mobility during the coronavirus (COVID -19) Pandemic, Journal of Religion and Health, Advange Online Publication. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01058-9>

15. Kasapoglu A., Akbal A. (2020), “Relational sociological analysis of uncertainties”: The case of COVID-19 in Turkey, Advances in Social Sciences Research Journal, 7(4), p.197-228.

16. Liu H. et al. (2020), “The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response, International Journal of Environmental Research and Public Health”, 17(8), 2800. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082800>.

17. McKibbin W., Fernando R. (2020), “The economic impact of COVID-19. Economics in the Time of COVID-19”, R. Baldwin and B. Weder di Mauro (eds). London, CEPR Press, 165 p.

18. McKibbin W.J., Fernando R. (2020), “The global macroeconomic impacts of COVID-19”: Seven scenarios. CAMA working paper, № 19/2020. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3547729>.

19. Nicola M. et al. (2020), The socio-economic implications of the coronavirus and COVID-19 pandemic: A review. International Journal of Surgery, 78, 185 p

20. Pfefferbaum B. & North C.S. (2020), “Mental health and the covid-19 pandemic”, The New England Journal of Medicine, Advange Online Publication. <https://doi.org/10.1056/NEKMP2008017>

Türk dilinde

1. Balcı A., Kardeş T. (2020), “Bir küresel siyaset krizi olarak Kovid-19 salgını”. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bir-kuresel-siyaset-krizi-olarak-kovid-19-salgini/1775839> adresinden edinilmiştir.

2. Furedi F. (2001), “Korku kültürü: Risk almanın riskleri” (B. Yıldırım, çev.), Ayrıntı Yayınları. 262 s.

3. Giddens A. (2010), “Modernite ve bireysel kimlik: Geç modern çağda benlik ve toplum”, Say Yayınları. 325 s.

4. Karakaş M. (2017), “Bir zihniyet olarak tüketim kültürü ve ihtiyaçların yabancılaşması”. “Paper presented at 2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)”, Sarajevo-Bosnia Herzegovina. 222 s.

5. Turkish Academy of Sciences, “COVID-19 pandemi değerlendirme raporu”, 2020. [http:// www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/covid-19-pandemi-degerlendirme-raporu](http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/covid-19-pandemi-degerlendirme-raporu)

6. Turner B. S. (2011), “Tıbbi güç ve toplumsal bilgi” (Ü. Tatlıcan, çev.), Sentez Yayıncılık. 214 s.

7. Ulutaş U. (2020), “Koronavirüs sonrası küresel trendler”. U. Ulutaş (Ed.), COVID-19 sonrası küresel sistem: Eski sorunlar, yeni trendler içinde, SAM Yayınları, s.10-19.

8. Zarifoğlu E. (2020), “Covid-19 sonrası küresel ekonomi trendleri, U. Ulutaş (Ed.), COVID-19 sonrası küresel system”: Eski sorunlar, yeni trendler içinde, SAM Yayınları, s.107-111.

Rus dilinde

1. Дробот Е.В. «Влияние пандемии COVID-19 на рынок труда США. Экономика труда», 2020, Том 7, № 7, стр.577-588Ю doi:10.18334/et.7.7.110715.

2. Дробот Е.В. «Инструменты обеспечения безопасности и облегчения мировой торговли: Рамочные стандарты Всемирной таможенной организации. Экономические отношения», 2017, Том 7, № 4, стр.309-320, doi:10.18334/eo.7.4.38641.

3. Дробот Е.В., Лосинкова В.А., Поспелова А.Л., Утябаева Э.Р., Федаш К.А. «Обзор ключевых подходов к классификации стран мира и сравнительный анализ основных макроэкономических показателей ведущих мировых экономик. Экономические отношения», 2018, Том 8, № 2, стр.105-138, doi:10.18334/eo.8.2.39014.

4. Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С., Манасян С.М. «Влияние пандемии COVID-19 на реальный сектор экономики. Экономика, предпринимательство и право», 2020, Том 10, № 8, стр.2135-2150, doi:10.18334/ep.10.8.110790.

5. Кулькова И.А. «Адаптация поведения предпринимателей к вызванным пандемией коронавируса изменениям». Экономика, предпринимательство и право, Том 10, 2020, № 10, стр.2529-2540, doi:10.18334/ep.10.10.111051.

6. Савинов Ю.А., Кириллов В.Н., Тарановская Е.В. «Срочно в номер: влияние китайского коронавируса на мировую экономику и торговлю. Международная экономика», 2020, № 2, стр.63-71.

7. Смирнов Е.Н., Лукьянов С.А. «Императивы управления глобальными цифровыми платформами. Управленец», Т. 11, 2020, № 4, стр.59-69.

İnternet resursları

1. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

2. <https://www.airport.az/az/important-information/information-for-passengers-traveling-during-covid-19-pandemic/>

3. <https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/182801/44068-012-tacr-03-az.pdf>

4. https://www.researchgate.net/publication/360778975_AZRBAYCANDA_COVID-19_PANDEMIYASININ_HALININ_INNOVATIV_FALIYYTIN_TSIRININ_SO_SIAL-IQTISADI_CHTDN_THLILI_V_SWOT_ANALIZI_METODU_IL_QIYMTLND_IRILMSI

5. <https://vergiler.az/news/economy/4823.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: COVID-19 Pandemiyasının Dünya Statistika (15 iyun 2020-ci il).....	44
Cədvəl 2: COVID-19 Pandemiyasının Regional Statistika (15 iyun 2020-ci il).....	45
Cədvəl 3: COVID-19-dan sonra Qlobal Hava Limanında Sərnişin Trafikində Dəyişiklik.....	48
Cədvəl 4: COVID-19 Pandemiyası Üçün Sürətli Tətbiq Edilən Siyasətlər.....	50
Cədvəl 5: COVID-19 ilə Mübarizədə Elan Edilən Maliyyə Tədbirlərinin Həcmi.....	51
Cədvəl 6: Seçilmiş Ölkələr Üçün BVF Tərəfindən Hazırlanmış Artım Proqnozları.....	54

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Neft və Təbii Qaz Qiymətlərində Dəyişikliklər.....	49
Şəkil 2: BVF tərəfindən verilmiş artım proqnozları (2019-2021).....	53